

Een land in tranen...

Een verkennend theoretisch en empirisch onderzoek naar de publieke articulatie van collectieve contrastervaringen aan de hand van uitwerkingen bij de MH17ramp

Proponentsscriptie Remonstrants Seminarium

Scriptiebegeleider: prof. dr. C.W. Anbeek
bijzonder hoogleraar remonstrantse theologie

Tweede lezer: dr. A. Dicou
docent Remonstrants Seminarium

Elly van Kuijk-Spaans, MA
juni 2019

MH17

Twintig keer naar het journaal gekeken en het is nog steeds waar: zomaar in het web gevlogen van de oorlog van anderen.

Bestaat er in het Russisch ook een woord voor schuld, woord voor genade, noem het woord dat macht niet duldt: voor zulke pijn heb je niet eens een woord.

Twintig keer naar het journaal gekeken en het is nog steeds moord. Je zoekt de weefsels van dit abrupt verhaal. Je vindt het woord, who cares of het bestaat of niet. Wereldverdriet.

Anne Vegter, Dichter des Vaderlands, juli 2014.

Ik ken je niet
Toch zit je al dagen in mijn gedachten
Want je had mijn vader kunnen zijn
Of mijn zusje
Misschien was je mijn beste vriendin, mijn buurjongen of de bakker om de hoek
Ik kende je van mijn laatste baan of van die ene avond in de kroeg

We zouden ongetwijfeld gelachen hebben
Misschien
Maar ik ken je niet
Er is zoveel over je geschreven
Mooie woorden vol verdriet, aangrijpende verhalen
Ik heb je foto gezien
Je straalde, je ogen zo vol van levenslust
Je ging de zon tegemoet
Maar je bent weggerukt van de toekomst die op je lag te wachten

Ik hoef je niet te kennen om te weten dat je geliefd was, heel geliefd
En ik hoop zo, met heel mijn hart, dat je die liefde gevoeld hebt toen het noodlot zich voltrok

Ze zouden je missen, de mensen die jou liefhadden, de dagen, weken of maanden dat je weg zou blijven
Niemand had verwacht dat dat voor altijd zou zijn
Zo intens droevig
Zo allesverwoestend
Je bent weer thuis

Mirjam van Galen, 2014.

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1: Verantwoording van keuze en werkwijze

1.1 Inleiding	4
1.2 Probleemstelling	5
1.3 Onderzoeksvraag en deelvragen	6
1.4 Relevantie van het onderwerp en onderzoek	6
1.5 Relevantie met betrekking tot de remonstranten	7
1.6 Methodologie	8
1.7 Leeswijzer	9

Hoofdstuk 2: De collectieve contrastervaring: een theoretische benadering

2.1 Inleiding	9
2.2 De contrastervaring; een begripsbepaling	10
2.3 De collectieve contrastervaring: kenmerken en illustraties	12
2.4 Dynamieken bij een collectieve contrastervaring	15
2.5 De articulatie van de contrastervaring	16
2.5.1 De dialoog als articulatie van de contrastervaring	16
2.5.2 Ritualiteit als articulatie van de contrastervaring	17
2.6 De ervaring en articulatie van collectieve kwetsbaarheid als startpunt van moreel engagement: een drieluik van filosofische uitwerkingen	26
2.7 Samenvatting en reflectie	31

Hoofdstuk 3: De collectieve contrastervaring: een empirische benadering

3.1 De verantwoording van werkwijze bij het verzamelen van informatie van vrijwilligers van het luchthavenpastoraat en de luchthavenpastores	33
3.2 De verantwoording van werkwijze bij de beeldanalyse van de 3 herdenkingsbijeenkomsten	35
3.3 De verantwoording van werkwijze bij de interviews met betrokkenen bij de herdenkingsbijeenkomsten	35
3.4 De verantwoording van werkwijze bij de analyse van het materiaal van remonstrantse predikanten	36
3.5 Het categoriseren van het analysemateriaal: een vierdeling	36
3.6 De confrontatie met de gebeurtenis: referenties en articulaties in woord en beeld	37
3.7 Het ervaren van verbondenheid	42
3.8 Het aanreiken van oriëntatie en perspectief	45
3.9 Referenties aan de uitwerkingen van Anbeek, Arendt, Butler en Pulcini in het bronmateriaal	51
3.10 Reflectie	57

Hoofdstuk 4: Beschouwing, conclusies en reflectie

4.1 Inleiding	58
4.2 Welke dynamieken in de samenleving werden zichtbaar en hoorbaar bij de MH17-ramp?	59
4.3 Welke rituele invulling werd gegeven aan de publieke herdenkingsbijeenkomsten bij de MH17-ramp?	63
4.4 Welke elementen binnen de herdenkingsbijeenkomsten beoogden duurzame en grensoverschrijdende onderlinge verbondenheid?	67
4.5 Op welke wijze werd er binnen remonstrantse geloofsgemeenschappen (rituele) aandacht gegeven aan de MH17-ramp?	70
4.6 Op welke wijze boden de publieke herdenkingsbijeenkomsten ruimte voor de articulatie van de ervaring van contrast en welke elementen binnen deze bijeenkomsten speelden in op het ervaren van onderlinge verbondenheid in de Nederlandse samenleving?	72
4.7 Aanbevelingen en kritische noties bij het onderzoek	73

Nawoord	74
Bronmateriaal: literatuur en beelden	76

Hoofdstuk 1: Verantwoording van keuze en werkwijze

1.1 Inleiding

Wanneer, in het najaar van 2018, de eerste gesprekken rond het onderwerp van deze scriptie plaatsvinden, wordt Nederland opgeschrikt door een tragisch ongeluk. Bij een spoorwegovergang in Oss komen 4 kinderen om het leven. Een vijfde kind en de begeleidster van het kinderdagverblijf worden zwaargewond naar het ziekenhuis gebracht. Op de televisie, in de kranten en op sociale media wordt voor iedereen zichtbaar hoe de inwoners van Oss hun verdriet expressie geven in de eerste dagen na het ongeluk en in de weken die volgen. Het voelt als een wrange toevalligheid: net nu ik allerhande literatuur aan het verzamelen ben rond collectieve contrastervaringen en rouw is het overal rond mij. Een land in tranen...

De beelden van Oss brengen mij terug naar de zomer van 2014, naar de eerste dagen na de MH17-ramp. De ramp waarbij 298 mensen slachtoffer werden van de inslag van een buk raket boven Oost-Oekraïne. Het vliegtuig van Malaysia Airlines, met bestemming Kuala Lumpur, is vertrokken vanaf Schiphol en dat maakt dat hier al snel een spontaan monument ontstaat. Verdrietige mensen leggen zonnebloemen, knuffels en briefjes neer bij vertrekhal 3, de hal waar een groot aantal van de omgekomen passagiers heeft ingecheckt. Ze staan even stil, knielen om de briefjes te lezen, en fluisteren zachtjes tot elkaar of voor zich uit. Een kaarsje wordt aangestoken, daar waar vuur eigenlijk uit den boze is.

Nog maar een aantal maanden ben ik dan vrijwilliger bij het Luchthavenpastoraat.¹ In de hectiek en haast wordt een rooster opgesteld: onze presentie bij het groeiende monument is gewenst door het bestuur van de luchthaven én voelt voor ons als vanzelfsprekend. We luisteren en troosten waar we kunnen, en zien en voelen hoe enorm het verdriet en de ontzetting is. Vakantiegangers, bemanningsleden, zakenmensen, dagjesmensen: hier komen ze samen en lijken elkaar te vinden in het gevoel van onmacht, ontredding en een plots besef van kwetsbaarheid.

Een aantal dagen na de ramp, op 23 juli is er een Dag van Nationale Rouw. De eerste lichamen komen terug uit Charkov en mensen komen massaal naar luchthaven Eindhoven om de aankomst van de militaire vliegtuigen te zien. Ze staan aan de kant van de snelweg en op viaducten om de rouwstoet te aanschouwen, en verzamelen zich bij de kazerne in Hilversum waar getracht zal worden de lichamen te identificeren. In de weken en maanden die volgen zijn er op vele plekken in het land herdenkingsbijeenkomsten. Een land in tranen...

Een aantal jaren zijn voorbij. Nog steeds ben ik vrijwilliger op de luchthaven. Deze bijzonder droeve gebeurtenis is inmiddels aangevuld met andere, plezierige en ontspannen ervaringen. Echter, de hierboven geschetste ervaring blijft prominent; een gegeven dat de aanleiding vormt voor dit verkennende eindwerkstuk.

¹ Het luchthavenpastoraat op Schiphol biedt ondersteuning aan passagiers en medewerkers, veelal op crisismomenten. Drie pastores (vertegenwoordigers van RKK, protestanten en anglicanen/oud-katholieken) en 26 vrijwilligers zijn hierin actief. In het protestantse bestuur zijn de Remonstranten vertegenwoordigd door mw. Gloria- Jeanne de Meijer. Zie www.luchthavenpastoraat.nl en artikel *Thuiskomen op Schiphol* in AdRem, nummer juli/augustus 2018, via www.remonstranten.nl.

1.2 Probleemstelling

Al direct na de ramp komen diverse rouwdeskundigen aan het woord op televisie en in de kranten, om te duiden wat er gebeurt in een samenleving wanneer een dergelijke tragedie zich ontvouwt. Men spreekt over *collectief rouwen* en *collectief verlies*.² Een terugkerend element dat verwoord wordt, is het verlangen naar verbondenheid, naar gemeenschap, naar collectieve rituelen.³ De waargenomen en beluisterde *dynamieken*, de verzamelnaam in dit werkstuk voor de emotionele en fysieke reacties die de ramp teweeg brengt, hebben verschillende raakvlakken met de omschrijvingen van Christa Anbeek rond het begrip *contrastervaring*. Ervaringen zijn het, zo stelt zij, die de dagelijkse routine doorbreken. Die ons bestaan ontregelen en waarin we de kwetsbaarheid en vluchtigheid van het leven gewaar worden. Ze maken ons sprakeloos, brengen verwarring, verbijstering én verwondering.⁴ Het zijn deze gevoelens, die ook zichtbaar en hoorbaar zijn in de Nederlandse samenleving, ten tijde van de MH17-ramp.

Hoe verhoudt dit collectief rouwen zich tot deze omschrijving die Anbeek vooral illustreert vanuit individuele ervaringen? En hoe kunnen rituelen behulpzaam zijn in het vinden van expressies voor hetgeen men in een dergelijke collectieve contrastervaring ervaart, als samenleving? Én, kun je een begrip als verbondenheid, zo frequent benoemd in het spreken over deze ervaring, *verduurzamen*: kan die spontane en tijdelijke saamhorigheid vanuit de verwarring en de confrontatie met de eigen kwetsbaarheid vast worden gehouden en misschien opmaat zijn tot een breder moreel engagement? Anbeek wijst in dit kader naar Judith Butler en Elena Pulcini die een dergelijk engagement betogen. Daarnaast draagt zij aan hoe het begrip *nataliteit* van Hannah Arendt dit engagement uitwerkt: vanuit een gemeenschappelijk zoeken en vinden van mensen naar datgene, wat voor hen van waarde voelt, kan een nieuw begin gemaakt worden.⁵

Vanzelfsprekend laat dit zich lastig meten in empirisch onderzoek. Wél kan worden onderzocht welke elementen in de verschillende onderzochte expressies van rouw inspielen op de ervaring van verbondenheid en kunnen bijdragen aan het vasthouden en het mogelijk verbreden daarvan.

² Rouwdeskundige en pedagoge Daan Westerink aan het woord in o.a. Nederlands dagblad van 19 juli 2014 *Samen rouwen is moeilijk* van Stephan Bol & Hilbert Meijer; in nrc.nl van 26 juli 2014 *R.I.P., lieve meid* van Anne Vegterlo; bij Omroep Gelderland, *Waarom is samen rouwen belangrijk?* uitzending 21 juli 2014; Marinus van der Berg bij Omroep Max *Tussen trauma en troost*, uitzending van 23 juli 2014.

³ Eric Venbrux, Janneke Peelen & Marga Altena, 'Going Dutch: Individualisation, secularisation and changing death rites', *Mortality*, 14:2, (2009), p. 97-101.

⁴ Christa Anbeek, 'World-viewing dialogues on precarious life: The Urgency of a New Existential, Spiritual, and Ethical Language in the Search for Meaning in Vulnerable life', *Essays in the Philosophy of Humanism*, 25.2, (2017), p. 171-186.

Christa Anbeek, *Voor Joseph en zijn broer, van overleven naar spelen en andere zaken van ultiem belang*, Utrecht: Uitgeverij Ten Have, 2018, p. 31-32.

⁵ Christa Anbeek, 'World-viewing Dialogues on Precarious life: The Urgency of a New Existential, Spiritual, and Ethical Language in the Search for Meaning in Vulnerable life', *Essays in the Philosophy of Humanism*, 25.2, (2017), p. 171-186.

Judith Butler, *A precarious life, the powers of mourning and violence*, Londen, Verso, 2006, p. 19-49.

Hannah Arendt, *De menselijke conditie*, Amsterdam: Boom uitgeverij, 2009, p. 227-229.

Dirk de Schutter & Remi Peeters, *Hannah Arendt, politiek denker*, Zoetermeer: Uitgeverij Klement, 2015, p. 14-17.

Elena Pulcini, 'Rethinking community in the global age', in *IRIS, European Journal of Philosophy and Public Debate*, ISSN 2036-3257, II (2010), p. 87-101.

Elena Pulcini, 'What emotions motivate care?' in *Emotion Review*, Vol. 9, No. 1, (2017), p. 19-49.

Een belangrijk onderdeel in het rouwrepertoire bij rampen vormt het collectief herdenken van de slachtoffers in een herdenkingsbijeenkomst. Deze vindt doorgaans plaats binnen enkele weken of maanden na de gebeurtenis, opdat zoveel mogelijk slachtoffers deze bijeenkomst kunnen meemaken en de eventuele identificatie en uitvaarten van dodelijke slachtoffers heeft kunnen plaatsvinden. In dit proponentswerkstuk richt ik mij vooral op deze bijeenkomsten: welke functies vervullen zij en hoe spelen zij, door keuzes in inhoud en vormgeving, in op de beschreven dynamieken in de samenleving? Zijn hierbinnen elementen aan te wijzen die bijdragen aan hetgeen Arendt, Pulcini en Butler voor ogen hebben?

Op deze vragen hoop ik een voorlopig antwoord te kunnen formuleren. Een antwoord dat opstap kan zijn in een persoonlijk en gezamenlijk nadenken over vormgeving van pastoraat en herdenkingsbijeenkomsten bij momenten die het individuele overstijgen en waar droefenis en verlies wordt ervaren binnen een brede gemeenschap van mensen.

1.3 Onderzoeksvraag en deelvragen

De volgende onderzoeksvraag wil ik uit werken en proberen te beantwoorden in dit proponentswerkstuk:

-Op welke wijze boden de publieke herdenkingsbijeenkomsten rond de MH17-ramp ruimte voor de articulatie van de ervaring van contrast en welke elementen binnen deze plechtigheden speelden in op het ervaren van onderlinge verbondenheid in de Nederlandse samenleving?

De deelvragen bij deze onderzoeksvraag luiden:

-Welke dynamieken in de samenleving werden zichtbaar en hoorbaar bij de MH17-ramp?

-Welke rituele invulling werd gegeven aan de publieke herdenkingsbijeenkomsten bij de MH17-ramp?

-Welke elementen binnen de herdenkingsbijeenkomsten beoogden duurzame en grensoverschrijdende onderlinge verbondenheid?

-Op welke wijze werd er binnen remonstrantse geloofsgemeenschappen (rituele) aandacht gegeven aan de MH17-ramp?

1.4 Relevantie van het onderwerp en onderzoek

Eeuwenlang was het in Nederland vanzelfsprekend dat een tragische gebeurtenis mensen bijeenbracht in een godshuis. Geloof werd als interpretatie- en zingevingskader aangereikt om mensen te bemoedigen en nabij te zijn. In de huidige samenleving is die vanzelfsprekendheid sterk naar de achtergrond geraakt; zo hebben, onder andere, ontzuiling, secularisering en individualisering de vaste kaders van zingeving en duiding doen verdwijnen. In toenemende mate nemen we zelf de regie over onze omgang met dergelijke ervaringen van kwetsbaarheid.

Tegelijkertijd gebeurt er immens veel om ons heen; gebeurtenissen waar we door moderne media en technologie een veel grotere toegang toe hebben. Dat maakt dat we getuige zijn van tal van uitdagingen en bedreigingen, wereldwijd. Een aantal daarvan hebben we in bepaalde delen van de wereld beheersbaar kunnen maken. Kennis van de verspreiding van ziekten, toegang tot schoon drinkwater en zorg voor voedsel; het heeft gemaakt dat ziektes die voorheen fataal waren, zoals de pest, een zeldzaamheid zijn geworden of geheel zijn

verdwenen. Toch is ons leven nog steeds kwetsbaar. Natuurgeweld, oorlog, terreur, technisch en menselijk falen: ze maken dat we opgeschrikt kunnen raken en geconfronteerd worden met onze eindigheid en die van onze naasten.

Een aantal recente grote tragische gebeurtenissen heeft laten zien dat voor een groot aantal Nederlanders er juist *dán* de behoefte ervaren wordt om op collectieve wijze expressie te geven aan de gevoelde emoties. Veelal gaat het dan om spontane expressies, aangevuld met georganiseerde momenten. De ramp in de Bijlmer met een El-Al vliegtuig, de brand in het café het Hemeltje in Volendam en de vuurwerkcramp in Enschede zijn hier voorbeelden van.⁶

Als professional op levensbeschouwelijk terrein, in je hoedanigheid als predikant en/of geestelijk verzorger kun je betrokken raken bij een dergelijke vorm van georganiseerde expressie. Bijvoorbeeld vanuit een vraag van de lokale (religieuze) gemeenschap, het gemeentebestuur, de Raad van Kerken en/of vanuit een persoonlijk verlangen je hiervoor in te willen zetten. Hoe geef je daar vorm en inhoud aan, welke taal bezig je, wat biedt je aan, wat laat je? Naast een theoretische toerusting hoop ik een aantal voorbeelden te analyseren en op grond hiervan reflectie op gang te brengen, hoe hier mee om te willen gaan.

1.5 Relevantie met betrekking tot de remonstranten

Tijdens gesprekken over de invulling van de viering op mijn stageplek én elders, bij het voorgaan in verschillende remonstrantse gemeenten, werd mij duidelijk dat het lied *Aan U behoort, o Heer der heren* (lied 978 uit het Liedboek) een populair (slot)lied is bij de Remonstranten. Een lied dat besluit met het aanreiken van beelden hoe *zó* in het leven te zijn en staan dat we het als goed ervaren: door ons hart te richten op de Ene en onze zintuigen op de ander. De melodie is aanstekelijk; de beelden aansprekend, kortom een lied om uit volle borst mee te zingen! Maar..., het kan soms wel wat eenvoudig en overzichtelijk klinken, zo voelt het. Er zijn immers momenten, waarop het leven, ondanks die gerichtheid, verre van *goed* lijkt. Crisismomenten, die het leven op scherp zetten. Contrastervaringen, die ons confronteren met onze kwetsbaarheid. Die het lied doen stokken, die maken dat we het misschien wel helemaal niet meer kunnen of willen zingen.

Christa Anbeek spreekt in dit kader over de dialoog, waarin we delen wat ons is overkomen en ons *zó* heeft ontregeld. Vanuit dit delen zoeken we naar betekenis en zin; een zoeken dat openingen kan scheppen voor nieuwe ervaringen van verwondering en verbondenheid.⁷ Anbeek draagt daarbij noties aan van de Amerikaanse filosofe Judith Butler. Butler wijst ons op de beperkingen van onze verbondenheid met de ander en houdt ons een spiegel voor. We zien doorgaans wie en wat we willen zien en wie en wat ons getoond wordt, zo stelt zij. Butler roept op, om vanuit de ervaring van onze eigen kwetsbaarheid toch vooral uit te reiken naar die ander, wiens gelaat telkens zo onzichtbaar blijft. Een gelaat dat ons verontrust en confronteert met onrecht en uitsluiting.

⁶ P. Post, A. Nugteren & H. Zondag, *Rituelen na rampen, een verkenning van een opkomend repertoire*, Kampen: Uitgeverij Gooi en Sticht, 2002, p. 83-143.

⁷ Christa Anbeek, 'World-viewing Dialogues on Precarious Life: The Urgency of a New Existential, Spiritual, and Ethical Language in the Search of Meaning in Vulnerable life', *Essays in the Philosophy of Humanism*, 25.2, (2017), p. 171-186.

De ervaringen van verwondering en verbondenheid waar Anbeek over spreekt en het uitreiken naar die ander dat Butler hier schetst, raken voor mij sterk aan verschillende passages in de remonstrantse geloofsbelijdenis van 2006:

“Wij beseffen en aanvaarden dat wij onze rust niet vinden in de zekerheid van wat wij belijden maar in verwondering over wat ons toevalt en geschonken wordt; dat wij onze bestemming niet vinden in onverschilligheid en hebzucht, maar in wakkerheid en verbondenheid met al wat leeft (...)” en wat verder: *“Wij geloven in Jezus, een van Geest vervulde mens, het gelaat van God dat ons aanziet en verontrust.”*⁸

In deze eindscripctie wil ik graag onderzoeken hoe in het articuleren van een collectieve ervaring van ontregeling, bewustwording kan worden gegenereerd van een gedeelde kwetsbaarheid. Een bewustwording die bijdraagt aan verbondenheid die verder reikt en het gelaat van de ander zichtbaar maakt.

1.6 Methodologie

Ter beantwoording van de vragen ga ik in de eerste plaats te rade bij de theorie. Ik onderzoek literatuur die zich vooral richt op het terrein van de *Rituele Studies* en praktische implementaties van rouw- en ramprepertoire. Daarnaast vormen de publicaties van Christa Anbeek rond contrastervaringen een belangrijke component. Haar uitwerkingen van het begrip *contrastervaring* bieden inzichten in de emotionele en fysieke reacties bij een dergelijke ervaring; inzichten die gelegd worden op de ervaringen bij de MH17-ramp, zoals die in het empirisch onderzoek naar voren komen. In haar werk pleit Anbeek sterk voor het articuleren van de contrastervaring en draagt zij een model aan dat vorm en inhoud aan een dergelijke articulatie biedt. Om straks te kijken of en op welke wijze rond de MH17-ramp een dergelijke articulatie vorm en inhoud krijgt, is deze theoretische achtergrond onmisbaar.

Anbeek verwijst in haar publicaties naar de denkers Hannah Arendt, Judith Butler en Elena Pulcini. Alle drie reiken zij concepten aan die betrekking hebben op contrastervaringen en op de articulatie daarvan. Daarnaast werpen zij licht op het ontstaan en vasthouden van verbondenheid met de ander. Deze concepten, respectievelijk *nataliteit*; *precarious life*; en *cycle of reciprocity* zullen om die reden worden geëxploreerd in deze scriptie en een belangrijk theoretisch kader vormen bij het kijken naar de ervaringen en de articulaties die zich manifesteerden bij de MH17-ramp.

Vervolgens richt ik mij op de praktijk van de rituele rouwmomenten rond de aanslag op de MH17. Dit deel omvat de analyse van 3 publieke rouwmomenten die er waren in de periode kort na MH -17 ramp, alsmede gegevens die zijn verzameld vanuit interviews met twee pastores die een rol speelden bij deze momenten. Met hen werd gesproken in het najaar van 2018. Tevens wordt hier verslag gedaan van de gesprekken die in het najaar en de winter van 2018 plaatsvonden met 5 vrijwilligers en de pastor op de luchthaven Schiphol. Zij gaven, in de eerste dagen na de ramp, vorm aan pastorale presentie, onder andere voor hen die de behoefte voelden naar deze plekken te komen om expressie te geven aan hun emoties. Nu, een aantal jaren verder, is met hen teruggeblikt op deze dagen en hen gevraagd naar hetgeen zij toen observeerden en ervaren hebben. Een dergelijke reflectie

⁸ Mijnke Bosman, Johan Goud, Marius van Leeuwen (red.), *Een weg van vrijheid, reflecties bij de nieuwe remonstrantse geloofsbelijdenis*, Zoetermeer: Meinema, 2006, p. 11,12.

kreeg ook vorm in een gesprek met de luchthavenpastor van Eindhoven Airport, dat in november 2018 plaats had.

Aansluitend wordt belicht hoe vier remonstrantse predikanten aandacht hebben gegeven aan de ramp in hun viering, kort na 17 juli 2014.

Tenslotte worden de theorie en de analyse van de praktijk in een concluderend hoofdstuk nader op elkaar betrokken.

1.7 Leeswijzer

Hieronder volgt een overzicht van de verschillende onderdelen van deze eindschrijft:

Hoofdstuk 2: hierin wordt het theoretisch kader ter beantwoording van de onderzoeksvraag en deelvragen uitgewerkt, aan de hand van de hierboven aangegeven literatuur. Er wordt afgesloten met een samenvatting en een reflectie op hetgeen naar voren is gekomen.

Hoofdstuk 3: hierin vindt u, na de methodologische verantwoording, de analyse van het empirische materiaal dat is verzameld. Dit materiaal omvat het volgende:

- registraties van woord en beeld van 3 publieke rouwmomenten die in 2014 plaatsvonden.
- interviews met de pastores die hierin een rol speelden, gehouden in 2018.
- interviews met vrijwilligers en pastores van het luchthavenpastoraat, op Schiphol en Eindhoven, gehouden in 2018 en 2019.
- uitwerkingen van vier remonstrantse predikanten. Zij gaven kort na 17 juli 2014, in hun geloofsgemeenschap aandacht aan de ramp, in de viering of op andere wijze. Een korte reflectie sluit dit hoofdstuk af.

Hoofdstuk 4: hier vindt u de beschouwing op de bevindingen uit de voorgaande hoofdstukken en worden (voorlopige) conclusies en aanbevelingen aangereikt. Daarnaast wordt ingegaan op het verkennende karakter van dit onderzoek en de mogelijkheden tot vervolgonderzoek.

Nawoord: hierin is er ruimte voor persoonlijke reflectie.

Tenslotte volgt de literatuurlijst, waarin tevens verwijzingen zijn opgenomen naar het bestudeerde beeldmateriaal.

Hoofdstuk 2: De collectieve contrastervaring: een theoretische benadering

2.1 Inleiding

Hieronder zal het theoretisch kader ten behoeve van de beantwoording van de onderzoeksvraag en de deelvragen uiteengezet worden. Er wordt ingegaan op het begrip *contrastervaring* (2.2) en gekeken naar de omstandigheden die maken dat een dergelijke ervaring collectief gevoeld kan worden (2.3). Voorts wordt ingegaan op de verschillende dynamieken die kunnen spelen in een dergelijke ervaring (2.4): welke emotionele en fysieke reacties zijn er zichtbaar en hoorbaar? In wat volgt zal worden gekeken naar het belang van expressie van hetgeen ervaren wordt (2.5). Op welke wijze kan dit vorm krijgen en hoe kan ritualiteit hier een rol in spelen? In het bijzonder wordt daarbij de herdenkingsbijeenkomst belicht: wat vindt daar plaats en welke rol is er voor rituelen?

De filosofische bespiegelingen van Hannah Arendt, Elena Pulcini en Judith Butler die volgen, beschrijven hoe contrastervaringen startpunt kunnen zijn van een heroriëntatie op moreel en existentieel niveau. Christa Anbeek laat in haar uitwerkingen van de contrastervaring eveneens zien op welke wijze er, in en vanuit de ontregeling, een nieuw inzicht kan ontstaan. De verschillende uitwerkingen zullen worden beschreven om van daaruit de verschillende expressies van de ervaring bij de MH17-ramp te duiden. Welke elementen worden daarin zichtbaar van hetgeen de denkers aandragen? Manifesteert zich in deze expressies een (aanzet tot) een dergelijke heroriëntatie?

2.2 De contrastervaring: een begripsbepaling

Wat precies wordt bedoeld, wanneer we het over een contrastervaring hebben? In dit schrijven wordt de invulling die Christa Anbeek aan dit begrip toekent, gehanteerd.⁹ Zij beschrijft een dergelijke ervaring als een moment waarop het vanzelfsprekende niet langer vanzelfsprekend blijkt te zijn; een moment waarin je ontdekt hoe kwetsbaar, vluchtig en vergankelijk het bestaan is. Er breekt iets door in het leven van alledag dat je plots doet ervaren dat de regie die je dacht te hebben over hetgeen je doet en meemaakt, je ontnomen wordt. De maakbaarheid van het leven, die voorheen als een gegeven voelde, raakt bevraagd. Anbeek geeft aan dat deze ervaring niet per definitie een negatieve kleur heeft. Zo kunnen de ervaringen van schoonheid, liefde en geluk je evenzeer uit die alledaagsheid tillen, inbreken in de vanzelfsprekendheid van je bestaan, en je in verwondering achterlaten.

Echter, vaak is de ervaring dwingender in gebeurtenissen die raken aan verlies, aan een gevoel van verdeeldheid en onrechtvaardigheid.

In de contrastervaring, zo schetst Anbeek, licht iets wezenlijks op: intuïtief word je aangesproken op datgene wat waardevol is voor je, wat betekenis geeft aan je bestaan.

“We worden aangedaan, geraakt, meegenomen naar iets voorbij onszelf. (...) Niets is meer zoals het was, we hebben geen woorden. Het leven zoals het zich laat zien, gaat onze controle, ons verstand, onze draagkracht en onze verontwaardiging te boven. Een onbekend gebied opent zich, verrukkelijk, verbijsterend of verwarrend.”¹⁰

In haar uitwerking van de contrastervaring wijst Anbeek onder andere naar de theologen Edward Schillebeeckx (1914-2009) en Paul Tillich (1886-1965) en cultureel antropoloog Clifford Geertz (1926-2006). Schillebeeckx spreekt in zijn werk *Mensen als verhaal van God* over ervaringen die een openbaring genereren; ervaringen die het *Onnoembare* zichtbaar maken.¹¹ Enerzijds is deze openbaring het *Onnoembare*, zo stelt hij; anderzijds raakt het aan, en drukt het uit de reflectie van onze voorstelling daarvan uit. Hij formuleert dit laatste zo:

“Anderzijds noemt men openbaring ook het in reflectie gevatte Onnoembare: de in begrippen gebrachte als het ware ‘begrepen’ manifestatie van het rechtstreeks

⁹ Christa Anbeek, ‘World-viewing dialogues on Precarious Life: The Urgency of a New Existential, Spiritual and Ethical Language in the Search for Meaning in Vulnerable life’, *Essays in the Philosophy of Humanism*, 25.2, (2017), p. 171-186.

¹⁰ Christa Anbeek, ‘Kwetsbaarheid als bron van geloof, hoop en liefde. Ontwikkeling van een dialoogspel’, in *Tijdschrift voor Geestelijke Verzorging*, jaargang 21, nr. 91, (2018), p. 13.

¹¹ Edward Schillebeeckx, *Mensen als verhaal van God*, Baarn: Uitgeverij Nelissen, 1989, p. 46.

niet-bedenkbare geloofsfundament.”¹²

Bij uitstek zijn de ervaringen van onrecht, onschuldig lijden en *onzin* openbaringservaringen bij Schillebeeckx. Ervaringen die tot ons komen in de verhalen van menselijk lijden: van leed om mislukkingen en falen; van leed door pijn; van leed van kwaad en onrecht; leed van, en in de liefde; en leed om schuld. In die ervaringen, Schillebeeckx noemt ze ‘*negatieve contrastervaringen*’, dáár wordt onze veronderstelde maakbaarheid van het leven bevraagd en worden we ons een andere, onafhankelijke werkelijkheid gewaar.¹³

Een gewaarwording die ons met andere ogen doet kijken, die ons verder brengt in ons leven, zo schetst Schillebeeckx:

*“De diepste, leven-richtende en -dragende ervaringen zijn dan ook bekeringservaringen, kruisigende ervaringen die tot metanoia nopen, tot verandering van zin, van handelen en zijn. Zulke ervaringen breken af, maar om tot een nieuwe integratie te voeren.”*¹⁴

Tillich ervaart in die ontregelende, ingrijpende gebeurtenissen een bron van geloven. In deze *grenservaringen*, zoals hij ze noemt, wordt iets zichtbaar van wat ons ten diepste beweegt, wat ons nodigt tot vertrouwen en een appèl op ons doet.¹⁵ Hij spreekt over een *ultimate concern*, wat hierin oplicht en wat voor hem de kern van religie is. Juist daar, op die grenzen van ons bestaan, dáár is de ontmoeting met datgene wat ons overstijgt. In zijn essay *Op de grens ontdek je wie je bent: in de leer bij Paul Tillich*, verbindt theoloog Peter Nissen (1957) deze ontmoeting met de definitie van religie van Tillich:

*“Religion is the state of being grasped by an ultimate concern, a concern which qualifies all other concerns as preliminary and which itself contains the answer to the question of a meaning in life.”*¹⁶

Het geraakt worden door dit ultieme brengt ons inzicht naar de betekenis van ons leven en maakt, dat datgene wat wij ervaren in het leven, als iets voorlopigs voor ons wordt.

Het transcendente presenteert zichzelf aan ons én tegelijkertijd wordt ons een perspectief geboden van hoop, recht en geborgenheid. Daar is voor Tillich de *latente kerk* zichtbaar, zo schetst Nissen: een kerk die daar is waar mensen de grenzen van het bestaan ten diepste ervaren.¹⁷

¹² Ibid.

¹³ Ibid., p. 47,48.

¹⁴ Ibid, p. 48.

Metanoia: Grieks voor *ommekeer, geestesverandering*.

¹⁵ Christa Anbeek, ‘Spelen met contrastervaringen’ in: Sigrid Coenradi & Koen Holtzapffel (red.),

Spelen met grenzen, over contrastervaringen, Utrecht: Uitgeverij KokBoekencentrum, 2018, p.21.

Christa Anbeek, *Voor Joseph en zijn broer, van overleven naar spelen en andere zaken van ultiem belang*, Utrecht: Ten Have,2018, p. 189.

¹⁶ Peter Nissen, ‘Op de grens ontdek je wie je bent: in de leer bij Paul Tillich’ in: Sigrid Coenradi & Koen Holtzapffel (red.), *Spelen met grenzen, over contrastervaringen*, Utrecht: Uitgeverij KokBoekencentrum, 2018, p. 35.

¹⁷ Ibid., p. 33-37.

Voor Clifford Geertz vormen, in navolging van Tillich, eveneens de grenzen van het bestaan, de opening naar religie.¹⁸ Hij benoemt drie sleutelmomenten waarin intense ervaringen raken aan deze grenzen: het gaat om ervaringen die ons tot de grenzen brengen van ons analytisch vermogen; ervaringen die ons brengen tot de grenzen van ons uithoudingsvermogen, onze energie; en ervaringen die de grenzen van onze moraliteit bevragen. Op die momenten is het religie dat ons doet omgaan met onze verbijstering en verontwaardiging. Geertz duidt, kort omschreven, religie als een systeem van symbolen; symbolen die een bestaansorde schetsen welke in mensen krachtige en duurzame drijfveren en gemoedstoestanden bewerkt.¹⁹ De rituelen die religie biedt, hebben een belangrijke rol in die omgang met de grenservaring, zo vult Geertz aan.²⁰

In dit proponentswerkstuk wordt een contrast- of grenservaring belicht die sterk raakt aan rouw en verlies. Het is de ervaring die voort is gekomen uit de vliegcrash met het passagiersvliegtuig van Malaysia Airlines ('de MH17') die op 17 juli 2014 plaatsvond in Oekraïne. Hierbij kwamen alle 298 mensen aan boord om. Een ervaring die zich niet heeft beperkt tot de directe nabestaanden van de slachtoffers die in de eigen familie-en vriendenkring hun verlies deelden, maar zich tevens heeft verbreed tot, en zich heeft gemanifesteerd als, een collectieve publieke ervaring; tot collectieve publieke rouw.

2.3 De collectieve contrastervaring: kenmerken en illustraties

Wat maakt, dat een contrastervaring als hierboven beschreven door Anbeek, zich verbreedt vanuit het persoonlijke en individuele naar het collectief, naar een samenleving? De Amerikaanse rouwdeskundige Kenneth Doka (1948) benoemt een aantal elementen die hierin, veelal in combinatie met elkaar, een rol spelen. Hieronder worden ze genoemd en voorzien van de illustraties van Doka die hij waarnam in de VS en in Groot-Brittannië.²¹

-Elementen die een schokkende gebeurtenis tot een collectieve contrastervaring maken:

-De *omvang* van de gebeurtenis die aanleiding geeft tot de ervaring is van belang. Het gaat dan om het aantal mensen dat, direct of indirect getroffen en betrokken is bij de gebeurtenis: de directe en indirecte slachtoffers; overlevenden; familie-en vrienden van hen, reddingswerkers en andere hulpverleners.

De collectieve rouw na de dood van prinses Diana in Groot-Brittannië laat echter zien dat omvang op zichzelf niet een doorslaggevend kenmerk is.

-De mate waarin we ons met de getroffene(n) en de situatie waarin de gebeurtenis plaats vond, kunnen *identificeren* speelt een rol: hoe groter deze identificatie voor ons is, hoe waarschijnlijker het is dat een collectieve expressie van rouw vorm krijgt.

Bij het overlijden van prinses Diana konden weliswaar de Britten zich niet met de rol van Diana als prinses identificeren; wél met haar rol als moeder van 2 jonge kinderen.

¹⁸ Clifford Geertz, 'Religion as a cultural system' in: Clifford Geertz, *The interpretation of cultures: selected essays*, Verenigde Staten, Fontana Press, 1993, p. 87-125.

¹⁹ Ibid., p 100.

Ibid., p. 90: Geertz' definitie van religie luidt volledig:

"A religion is a system of symbols which acts to establish powerful, pervasive, and long-lasting moods and motivations in men by formulating conceptions of a general order of existence and clothing these conceptions with such an aura of factuality that the moods and motivations seem uniquely realistic."

²⁰ Hier wordt verder op ingegaan bij 2.5.2, p21.

²¹ Kenneth J. Doka, 'What makes a tragedy public?', in Marcia Lattanzi-Licht & Kenneth J. Doka (eds.), *Coping with public tragedy*, Washington DC: Hospice Foundation of America, 2003, p. 3-13.

- De *sociale status* van de getroffene(n) doet ertoe: daarbij spelen maatschappelijke klasse en positie, leeftijd, familie en etnische afkomst een rol.
De reacties op de *school shootings* in de VS laten zien dat met name leeftijd een belangrijke rol speelt.
- De *gevolgen* van hetgeen zich heeft voltrokken speelt mee: wat betekent het voor de omgeving, voor de samenleving? Zo heeft de terreuraanslag op de Twin Towers, het WTC en het Pentagon in de VS (9/11) vérstrekkende gevolgen voor het gevoel van veiligheid van de samenleving en de mate waarin men zich kwetsbaar voelt. Gevolgen die zich vertalen in allerlei maatregelen waarmee mensen geconfronteerd worden.
- De *duur* van hetgeen zich heeft voltrokken of voltrekt maakt uit: veelal gaat het om een korte periode van enkele uren of dagen. Dit lijkt meer impact te hebben dan gebeurtenissen die langer duren, als bijvoorbeeld hongersnood, droogte e.d. Bij deze twee voorbeelden kan zich een gevoel van moeheid en onmacht ontwikkelen, wat publieke sympathie doet afnemen.
- De *oorzaak* is van belang: gaat het om een natuurlijke oorzaak, bijvoorbeeld een aardbeving of een orkaan? Of heeft de mens er een hand in? Er lijkt minder sympathie te zijn voor slachtoffers die een rol hadden in hun lot, bijvoorbeeld door het gevaar, als het ware, op te zoeken. Zij die doelbewust of uit onverschilligheid gehandeld hebben en daarmee hun eigen lot en/of dat van anderen hebben bepaald kunnen publieke reacties genereren van boosheid en woede.
- De *voorspelbaarheid* speelt een rol: hoe minder voorspelbaar de gebeurtenis is of lijkt, hoe waarschijnlijker het is dat een collectieve expressie van medeleven volgt.
En tenslotte:
- De *intensiteit van het lijden* dat heeft plaatsgevonden doet ertoe: de perceptie van een collectieve tragedie is groter naarmate men ervaart dat er veel geleden is en/of de slachtoffers zich bewust waren van hun aanstaande lot.

Doka wijst erop dat *media* een belangrijke rol spelen in de perceptie van gebeurtenissen en daarmee in het genereren van een collectieve contrastervaring.²² De media tonen ons de beelden van situaties en slachtoffers waarin we ons kunnen herkennen, en kaderen en interpreteren de gebeurtenis. De manier waarop dit vorm krijgt en de intensiteit en frequentie van de beelden die ons bereiken, hebben invloed op onze perceptie van hetgeen heeft plaatsgevonden. Een gebeurtenis wordt als collectieve tragedie ervaren, zo stelt hij, wanneer er een gedeeld besef is dat het om een significante calamiteit gaat. Dit collectieve stempel betekent echter niet dat ieder vanuit dezelfde criteria, hierboven benoemd, tot die significantie komt: de betrokkenheid op de gebeurtenis en op de slachtoffers kan heel divers zijn.

Collectief rouwen, daarvan spreek je, wanneer je ook daadwerkelijk collectief een verlies hebt geleden, stelt rouwdeskundige en pedagoog Daan Westerink (1968).²³ De ramp met de MH17 bracht een dergelijk gevoeld verlies teweeg: het groot aantal slachtoffers maakte dat iedereen eigenlijk wel iemand kende die (directer) betrokken was op de ramp. Daarnaast ging het om mensen die nog volop in het leven stonden. Én: het

²² Ibid.

²³ Daan Westerink is gespecialiseerd in rouw bij jongeren.

Deze uitspraak komt uit een interview met haar, te lezen op de blog van Eefje van den Akker, getiteld 'De dag die alles veranderde, de pijn van een gelukkige samenleving', van 5 oktober 2014, via www.google.com.

vliegtuig is uit de lucht geschoten. Al die elementen maakten dat wij, als samenleving ons aangedaan voelden, zo stelt zij.

Marinus van den Berg (1947) benoemt, als reactie op de bevraging van de authenticiteit van de collectieve expressie van rouw, tevens de mate van identificatie als belangrijk kenmerk van de MH17-ramp:

*Zij lijken op ons. Ze hoorden niet tot de bekende Nederlanders die elke week als halfgoden in de media verschijnen. Het kan mensen zoals u en ik overkomen. Vredelievende mensen, die het beste willen. Er zaten mensen in dat vliegtuig als u en ik. Wij zaten erin-net-niet. Wij zijn overlevenden van een ramp die ook ons had kunnen treffen. We applaudisseren uit mededogen en respect, maar ook omdat we er zelf nog zijn. Dat is niet verwerpelijk, maar zeer menselijk.*²⁴ .

-De MH17-ramp: een collectieve contrastervaring:

Gelet op de hierboven beschreven kenmerken, lijkt de MH17-ramp te voldoen aan een groot aantal van bovengeschetste kenmerken. Hieronder ga ik deze kenmerken nog eens langs, nu met de blik gericht op deze ramp:

- Met betrekking tot de *omvang* en *mate van identificatie*: er zijn veel slachtoffers te betreuren die geliefden, vrienden, kennissen en collega's op verschillende plekken van de wereld en met name in Nederland achter lieten om op reis gingen, veelal op vakantie.
- Gelet op de *sociale status*: onder hen zijn grootouders, ouders en (jonge) kinderen; studenten en wetenschappers (op weg naar de AIDS conferentie in Australië), van verschillende nationaliteiten.
- De *oorzaak, duur, voorspelbaarheid en intensiteit van het lijden*: het gaat hier om een aanslag. Onwetend terecht te komen in een militair conflict, vertrokken deze passagiers en bemanningsleden vanaf Schiphol. Hun reis werd abrupt en definitief afgebroken.
- De *gevolgen* van deze ramp: er is hier geen sprake van een aanslag op eigen grondgebied (als bij 9/11), wat maakt dat vergaande veiligheidsmaatregelen achterwege bleven. Tegelijkertijd gebeurt er wel iets: sterk wordt verwoord dat deze ramp laat zien dat je *zomaar* onverwacht in een militair conflict terecht kunt komen. Dat maakt een gevoel van onveiligheid, machteloosheid en boosheid los in de samenleving, zo valt te beluisteren en te lezen in de media. Vanuit de politiek en in het bijzonder bij monde van premier Rutte, wordt vrijwel meteen aangekondigd dat de daders van deze aanslag zullen worden opgespoord. Een belofte die leidend zal zijn in de dagen, maanden en jaren na de aanslag en dit nu nog steeds is; een belofte die een verlangen naar rechtvaardigheid verwoordt.
- De *media*: de aandacht is groot en wereldwijd van omvang. Al snel na de ramp zijn er beelden van de plaats waar het vliegtuig is neergekomen en in de dagen die volgen zijn er beelden van de stilte die in acht wordt genomen op de Dag van Nationale Rouw en van het terugkeren van de lichamen op de basis Eindhoven (23 juli 2014). Er verzamelen zich (inter)nationale cameraploegen en pers op de luchthaven Schiphol. Met als decor het groeiende spontane monument bij vertrekhal 3 doen zij verslag van de ontwikkelingen en brengen ze de impact op de samenleving in beeld. De media bieden ook het podium voor politici die naast hun ontzetting over het gebeurde ook hun visie op de oorzaak van de ramp neerleggen. Daarnaast wordt ook het weerwoord, of de afwezigheid daarvan, van de

²⁴ Marinus van den Berg, *Tijd om te troosten*, Utrecht: Uitgeverij Ten Have, 2014, p. 98,99.

aangewezen mogelijke veroorzaker(s) van de aanslag belicht. Niet onvermeld mag hier blijven de uitzending van de toespraak van de toenmalige minister van Buitenlandse Zaken, Frans Timmermans. Op 22 juli 2014 spreekt hij in de vergadering van de Verenigde Naties in New York en roept hij op tot het opsporen en berechten van de verantwoordelijken voor deze aanslag.²⁵

2.4 Dynamieken bij een collectieve contrastervaring

Welke dynamieken zijn bij een collectieve contrastervaring zichtbaar?²⁶ Stichting Impact, Nederlands kenniscentrum op het gebied van psychosociale zorg na rampen, stelt, dat weliswaar elke ramp unieke kenmerken heeft maar er toch een aantal vaste elementen zijn te benoemen. Elementen die voorkomen wanneer er op een plotse en ingrijpende wijze ingebroken wordt in de alledaagsheid van het bestaan.²⁷

Drie groepen *normale reacties* worden door hen onderscheiden die in meerdere of mindere mate kunnen voorkomen, mede afhankelijk van de betrokkenheid op de gebeurtenis:

-*Algemene reacties*: gebrek aan vertrouwen in de toekomst; gebrek aan verbondenheid of betrokkenheid met anderen; concentratieproblemen; besluiteloosheid; herinneringen/flashbacks en dromen van de gebeurtenis; onrustig en schrikkerig gedrag, continue alertheid; excessief roken, alcohol-of drugsgebruik.

-*Lichamelijke reacties*:

Slaapproblemen, uitputting en inactiviteit; maagklachten en eetlustvermindering; hartkloppingen, ademhalingsproblemen, intense hoofdpijn en zweten; verslechtering van chronische medische problemen.

-*Psychologische en sociale reacties*: gevoelens van schok; verdoofdheid; onverschilligheid; angst; verdriet; zelfverwijt; boosheid, irritatie, woede; een opzoeken van conflict; een gebrek aan vertrouwen in anderen; controledrift; een gevoel verlaten en/of afgewezen te zijn; verlies van intimiteit; onthechting, een zich terugtrekken en het mijden van mensen, plaatsen en zaken die verband houden met de gebeurtenis.

Een toevoeging aan bovenstaande opsomming is het ongeloof over het gebeurde en de ontkenning ervan; een element dat benoemd wordt in de verkennende studie naar ramprituëlen van de Nederlandse ritueeldeskundigen Paul Post (1953), Albertina Nugteren (1955) en Hessel Zondag (1950).²⁸ Ook zij benoemen de reacties als *normale psychologische processen*, passend bij ervaringen van verlies en rouw. Juist de afwezigheid ervan leidt tot psychologische problemen, zo stellen zij. Rituelen en gebruiken kunnen een rol spelen in de duur en intensiteit van deze processen: deze, zo geven zij aan, kunnen hierop een 'kanaliserend' effect uitoefenen.

Een groot aantal van de hierboven beschreven dynamieken die neergeschreven zijn met het oog op individuele reacties op schokkende gebeurtenissen, lijken mij, in alle voorzichtigheid,

²⁵ De toespraak van Frans Timmermans is, onder andere terug te vinden, op www.nrc.nl: zoekterm frans timmermans mh17.

²⁶ In hoofdstuk 1 worden dynamieken, een zelf gekozen term, benoemd als het geheel aan fysieke en emotionele reacties. Het woord *dynamiek* past, mijns inziens, goed bij het *bewogen* zijn door hetgeen heeft plaatsgevonden: een bewogenheid die zich op zowel emotioneel als op fysiek terrein kan manifesteren.

²⁷ Michel Dückers en Magda Rooze(red.), *Handreiking Rampenspirit, zorg voor de geest*, Diemen: uitgave van Impact, landelijk kennis & adviescentrum psychosociale zorg na rampen, 2011, p. 14.

²⁸ Paul Post, Albertina Nugteren & Hessel Zondag, *Rituelen na rampen, verkenning van een opkomend repertoire*, Kampen: Uitgeverij Gooi en Sticht, 2002, p. 204-208.

niet significant anders dan wanneer deze gebeurtenis collectief ervaren wordt. Voorzichtigheid past hier: onderzoek rond collectieve contrastervaringen op het niveau van een samenleving is (nog) beperkt voor handen. Een constatering die de werkgroep *Ritual Studies* van de Universiteit van Tilburg onderschrijft en hen heeft geïnspireerd tot het verkennen van rituelen in deze context. Die verkenning biedt echter nog beperkte houvast voor wetenschappelijke uitspraken rond dynamieken die bij een dergelijke ervaring zichtbaar worden in een samenleving. Post, Nugteren en Zondag wijzen, met het oog op deze dynamieken, naar ritualiteit en gebruiken en komen daarmee op het terrein van de articulatie van de contrastervaring. In wat straks volgt zal worden ingegaan op deze articulaties en zal zichtbaar worden dat dit articuleren op verschillende wijzen benaderd kan worden.

Aanvullend op bovengenoemde dynamieken laten publicaties op het gebied van collectieve contrastervaringen uit de Verenigde Staten zien dat de vindplaats van betekenis en omgang met de collectieve contrastervaring sterk ligt in de relaties met anderen. In de verbondenheid met elkaar vindt betekenisgeving plaats en kan een collectief gevoel van beheersbaarheid ontwikkeld worden. Een omvangrijke studie die zich richtte op het vinden van betekenis na de terroristische aanslag van 9/11 laat dit zien.²⁹

2.5 De articulatie van de contrastervaring

De articulatie van de openbrekende ervaring noemt Anbeek essentieel om te kunnen gaan ontdekken datgene wat oplicht in die ervaring, welke betekenis ze voor ons heeft en hoe deze kan functioneren in de heroriëntatie op ons bestaan.³⁰ Zij verwijst daarbij onder andere naar Charles Taylor en Judith Butler die aangeven dat vanuit dit expliciete uitdrukken van hetgeen ervaren wordt, er een heroriëntatie kan plaatsvinden op moreel en existentieel niveau. Het is vaak niet eenvoudig om deze gevoelens in taal om te zetten, zo wordt gesteld; om woorden te vinden die de intensiteit en volheid van het verlies omvatten en communiceren, naar onszelf en naar de ander. Handelen, rituelen, beelden en muziek kunnen daarin ondersteunend en/of vervangend zijn. En, is het überhaupt mogelijk? Taylor stelt dat geen enkele articulatie eenduidig en compleet is. Ze is contextueel, gevormd vanuit persoonlijk gevoelde waarden en aannames én zal zich nooit volledig kunnen ontdoen van het contrasterende dat kwetsbaarheid, inherent aan ons mens zijn, zó kenmerkt. Een kwetsbaarheid waarin de ervaring huist van het ongrijpbare, van dat wat groter is dan wijzelf en waartoe wij ons, telkens opnieuw, moeten verhouden. Om die reden vraagt articulatie om zorgvuldigheid: om de respectvolle omgang met elkaar wanneer we individueel en collectief zoeken naar woorden en beelden die uitdrukken dat wat ons overkomen is, en welke betekenis dit voor ons heeft.

2.5.1 De dialoog als articulatie van de contrastervaring

Het gesprek met elkaar, de dialoog, is de articulatie die Anbeek voor ogen heeft. In het verschijnen aan elkaar maken we onszelf zichtbaar, geven we bloot datgene wat ons

²⁹ John. A. Updegraff, Roxane Cohen Silver & E. Alison Holman, 'Searching for and finding meaning in collective trauma: Results from a national longitudinal study of the 9/11 terrorist attacks', in *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 95:3, (2008), p. 709-722.

³⁰ Christa Anbeek, 'World-viewing Dialogues on Precarious Life: The Urgency of New Existential, Spiritual, and Ethical language in the Search for Meaning in Vulnerable life' in *Essays in the Philosophy of Humanism*, 25.2, (2017), p.171-186.

beweegt, zo stelt zij.³¹ Alvorens we betekenissen kunnen toekennen aan hetgeen ons overkomt, moeten we onze ontregelende ervaringen delen. Een kwetsbare aangelegenheid, die vraagt om wederzijdse erkenning en respect, openheid en het verlangen naar elkaar te luisteren en van elkaar te leren. Het vertrekpunt voor deze dialoog, die in zijn uitvoering rituele dimensies kent, ligt in de concrete, doorleefde ervaring van kwetsbaarheid. Juist in het spreken over daar waar we gebrokenheid ervaren, dáár wordt ook zichtbaar wat voor ons van waarde is, waar we kracht uit putten en wat ons perspectief kan bieden. Én, daarin wordt zichtbaar die enorme verbondenheid met elkaar, vanuit onze gedeelde kwetsbaarheid. Deze ontdekking kan ons brengen tot een nieuw perspectief op samenleven en onze verantwoordelijkheden daarin, zo stelt Anbeek. Een ideaal, een voorstelling van een andere werkelijkheid wordt zichtbaar en gedeeld met elkaar, ter inspiratie en ter bemoediging.³²

Anbeek onderscheidt in deze dialoog een aantal fundamentele stappen: allereerst is er de confrontatie met hetgeen heeft plaatsgevonden en de gevoelens die het met zich meebracht. Een non-verbale fase is dit: in de stilte wordt de gebeurtenis geëxploreerd. Vervolgens worden deelnemers uitgenodigd een lijstje te maken van contrastervaringen in hun leven en er een uit te lichten waarop gereflecteerd wordt. Wat is in die ervaring voor haar of hem opgelicht? Wat volgt, is het uitspreken van deze ervaring waarbij de andere deelnemers luisteren. Respect en een bewustzijn van kwetsbaarheid zijn in dit voordragen en luisteren sleutelbegrippen. Vervolgens is er een reeks van ontmoetingen die gestructureerd worden rondom vragen die de ervaring, en de gevoelens daarbij, verder verdiepen. De plaats waar deze dialoog zich afspeelt, zo schetst Anbeek, is het *tussengebied*. Daar is het, waar de deelnemers, die door de ervaring die heeft plaatsgevonden als het ware een grens hebben overschreden, zijn aangekomen. Hier delen zij de beleving van hun ontregeling en hun ontdekkingen daarbinnen.³³

Inspiratiebronnen voor dit dialoogmodel van Anbeek zijn onder andere Hannah Arendt en Judith Butler. Hun uitwerkingen rond de articulatie van contrastervaringen komen later in dit theoretisch kader aan de orde.³⁴

2.5.2 Ritualiteit als articulatie van de contrastervaring

Hieronder zal worden ingegaan op de verschillende functies van rituelen en het gebruik van ritualiteit in relatie tot de articulatie van ervaringen van verlies en rouw. De onderzoeksgroep van *Ritual Studies* van de Universiteit van Tilburg benoemt in dit kader een groot aantal auteurs in haar verkennende studie naar rampen bij rituelen.³⁵ Naast het aanreiken van de observaties rond ritualiteit in deze studie en het weergeven van het model

³¹ Christa Anbeek, 'World-viewing dialogues on Precarious Life: The Urgency of a New Existential, Spiritual, and Ethical Language in the Search for Meaning in Vulnerable life', in *Essays in the Philosophy of Humanism*, 25.2, (2017), p. 171-186.

³² Christa Anbeek, 'Spelen met contrastervaringen', in Sigrid Coenradi & Koen Holtzapffel (red.), *Spelen met grenzen, over contrastervaringen*, Utrecht: KokBoekencentrum Uitgevers, 2018, p. 25,26.

³³ Christa Anbeek, *Voor Joseph en zijn broer, van overleven naar spelen en andere zaken van ultiem belang*, Utrecht, Uitgeverij Ten Have, 2018, p. 182,183.

³⁴ In het bovengenoemde artikel van Anbeek (noot 18) wordt de werkwijze rond deze dialoog uitvoerig belicht.

³⁵ P. Post, A. Nugteren en H. Zondag, *Rituelen in het individuele pastoraat, een praktisch theologisch onderzoek*, Kampen: Uitgeverij Kok, 1998.

dat deze onderzoeksgroep heeft ontwikkeld ter analyse van een ritueel, worden een aantal van de auteurs waaraan zij refereren nader uitgelicht en aangevuld.

Allereerst is dit Corja Menken-Bekius. De definitie die zij in haar proefschrift *Rituelen in het individuele pastoraat* hanteert en de functies die zij onderscheidt, worden kort weergegeven.³⁶ Hierna volgen antropologische visies op ritualiteit vanuit de uitwerkingen van Clifford Geertz, en Jean-Pierre Wils. Deze laatste auteur spreekt in het bijzonder over rituele articulatie bij ervaringen van verlies en rouw. Tenslotte wordt gekeken naar de inzet van rituelen in uitwerkingen van hulpverleners bij rampen.

-Observaties rond rituele articulatie vanuit *Ritual Studies*:

In de verkennende studie naar ramprituelen, opgetekend in *Rituelen na rampen*, stellen de auteurs Post, Nugteren en Zondag dat rituelen bijdragen aan het verwerken van verlies na een ramp.³⁷ De beperkte literatuur die voorhanden is rond ritueel en ramp laat dit zien, zo stellen zij. Drie functies van het ritueel in deze context lichten zij in hun werk uit, waarbij voor alle drie geldt dat dit opgaat voor zowel getroffen en als hulpverleners:

- het ritueel biedt een vorm aan waarin er betekenisgeving kan plaatsvinden; betekenisgeving waarin het verlies een plaats krijgt.
- het ritueel draagt verhalen aan die orde aanbrengen.
- het ritueel bevordert de toe-eigening van negatieve herinneringen.

Hoe rituelen dit precies doen, daarover lijkt geen coherente theorie, zo merken de auteurs op. Omdat de benadering vanuit de psychotherapie in hun optiek de meeste raakvlakken lijkt te hebben met hetgeen zichtbaar wordt bij slachtoffers en betrokkenen bij een ramp, gaan zij in hun verkenning hier nader op in. In die therapeutische benadering spelen mythen en symbolen een rol. Mythen hebben hier de functie van structureren, van het stimuleren van het hernemen van regie. Het zijn verhalen die de oorzaak en het verloop van de gebeurtenis schetsen en een perspectief bieden hoe verder te kunnen. Daarin, zo menen de auteurs, verschillen deze *therapeutische* mythen niet van traditionele religieuze mythen.

Aanvullend zijn er symbolen; symbolen die verwijzen naar iets anders dan zichzelf, maar er tegelijkertijd toch deel van uit maken. Er is een identificatie tussen symbool en hetgeen het representeert wat maakt, dat de beleving rond dit symbool eenzelfde intensiteit kan hebben als bij hetgeen het present wil stellen. Er worden twee manieren aangedragen die de verbinding tussen het symbool en het gesymboliseerde bewerkstelligen.

Er kan een verbinding ontstaan vanuit de overeenkomst: er is een gelijkenis te ontwaren tussen het symbool en hetgeen het aanwezig wil stellen, bijvoorbeeld beeldmateriaal van de overledene.

Er kan ook een presentstelling zijn vanuit contiguität: datgene wat dichtbij stond bij diegene die is overleden wordt hier als symbool aangewend. Voorbeelden hierbij zijn kleding, speelgoed, en sieraden. Door afstand te doen, afscheid te nemen van het symbool, neemt men afscheid van het gesymboliseerde, zo luidt de theorie.

³⁶ Corja Menken-Bekius, *Rituelen in het individuele pastoraat*, een praktisch theologisch onderzoek, Kampen: Uitgeverij Kok, 1998.

³⁷ P. Post, A. Nugteren en H. Zondag, *Rituelen na rampen, verkenning van een opkomend repertoire*, Kampen: Uitgeverij Gooi en Sticht, 2002, p.222-228.

Een andere theorie die wordt aangedragen is van de hand van de Amerikaanse socioloog Thomas Scheff (1929). Hij stelt dat goede rituelen, hij noemt dit *bevrijdende* rituelen, mensen in staat moeten stellen afstand te nemen én betrokken te zijn bij hetgeen hen is overkomen. Ze roepen herinneringen op en brengen afstand aan, maken aanwezig dat wat afwezig is. Hij draagt het voorbeeld aan van het aansteken van kaarsen en noemen van namen die een aanwezigheid suggereren en daarmee, tegelijkertijd, de afwezigheid benadrukken. Optimaal krijgt deze dynamiek tussen afstand doen en betrokkenheid ervaren vorm in collectief verband. Het samen rouwen zou deze bewegingen op individueel niveau vergemakkelijken, zo meent Scheff.³⁸

Scheff gebruikt hierboven het voorbeeld van het noemen van namen. Theoloog Niek Schuman (1936-2018) werkt de wisselwerking tussen afwezigheid en aanwezigheid die in dit noemen expressie krijgt, als volgt uit: in het noemen van namen wordt de afwezige opnieuw present gesteld, en wel op een dusdanig krachtige wijze dat de afwezigen als het ware inbreken in het leven van de achterblijvers. Dit inbreken brengt beweging tot stand bij de achterblijvers: het roept hen op tot engagement. De idealen en dromen die er waren bij de afwezigen worden niet alleen herdacht: ze zetten aan tot navolging. De handeling van het gedenken overstijgt zo tijd en ruimte: het verleden wordt voor de achterblijvers heden én toekomst.³⁹

Post, Nugteren en Zondag werken in hun verkennende studie naar ramprituelen met een model waarin verschillende dimensies van het ritueel worden benoemd. Deze dimensies raken aan de uitwerkingen rond ritualiteit van de auteurs die zij aandragen. Drie dimensies zijn het, die zich concentreren rond de confrontatie met hetgeen gebeurd is (de *confronterende* dimensie); een gevoel van verbondenheid die in de ervaring gevoeld kan worden (de *sociale* dimensie); en een verlangen naar perspectief, naar oriëntatie (de *mythologische* dimensie).⁴⁰

De werkdefinitie van een ritueel die zij in hun exploratie hanteren luidt:

*“Het ritueel is een al dan niet religieuze symboolhandeling met een min of meer vast herkenbaar en herhaalbaar patroon of verloop. Kortweg: geordend symboolhandelen of handelen met bijzondere vormgeving.”*⁴¹

Hieronder worden de dimensies die zij onderscheiden uitgewerkt, met daarbij een aantal illustraties die de auteurs noemen. Hun werk is van vóór de MH17-ramp en hun illustraties hebben betrekking op de Volendamramp, de ramp waarbij in de Oudejaarsnacht brand uitbrak in café ‘het Hemeltje’. Ze zijn hieronder wel geplaatst, omdat ze, in mijn optiek goed verhelderen wat de onderzoekers bedoelen.⁴²

³⁸ Ibid., p.226-228.

³⁹ Ibid., p.111,112.

Niek Schuman, ‘Gedenken: teken en betekenis’ in Marcel Barnard & Paul Post (red.), *Ritueel bestek, antropologische kernwoorden van de liturgie*, Zoetermeer: Meinema, 2001, p. 181-186.

⁴⁰ Tussen haakjes staat vermeld welke terminologie de onderzoekers benoemen aan deze dimensies in hun uitwerkingen.

⁴¹ P. Post, A. Nugteren en H. Zondag, *Rituelen na rampen, verkenning van een opkomend repertoire*, Kampen: Uitgeverij Gooi en Sticht, 2002, p.39.

⁴² P. Post, A. Nugteren en H. Zondag, *Rituelen na rampen, verkenning van een opkomend repertoire*, Kampen: Uitgeverij Gooi en Sticht, 2002, p. 126-133; 229-231.

- de *confronterende* dimensie: hierin staat hetgeen heeft plaatsgevonden en de gevolgen die dit heeft, centraal. Deze dimensie wordt sterk zichtbaar in herdenkingsbijeenkomsten waar sprekers vertellen over hetgeen heeft plaatsgevonden en wat dat voor hen betekent. Veelal gaat het om verbale expressies, bijvoorbeeld in een toespraak of een gedicht. Stille kan eveneens de confrontatie met het gebeuren, en de gevoelens die dit genereert, verwoorden. De onderzoekers maken in het kader van de verbale expressies een onderscheid tussen beeldende en abstracte uitingen. De eerste kenmerken zich door concrete getuigenissen; de tweede zijn eerder beschouwend van aard. In de casus van de Volendamramp was de laatste variant met name hoorbaar in de toespraken van de bestuurders; de eerste was vooral te beluisteren in het narratief van familie en vrienden van de slachtoffers. Ook het lopen van een Stille Tocht en het passeren van de rampplek zijn onderdelen van deze confronterende dimensie. Zichtbaar en voelbaar wordt hetgeen is gebeurd: het wordt als het ware herbeleefd, zo stellen de onderzoekers. In de casus van de Volendamramp viel het meteen op, bij het verzamelen voor de stille tocht naar café het Hemeltje, dat er lege plekken waren, dat er mensen gemist werden: de slachtoffers.

-de *sociale* dimensie: deze dimensie raakt aan het ervaren van steun, van erkenning en bevestiging van de gevoelens die het gebeuren genereert: een essentieel onderdeel in het omgaan met de gebeurtenis. Daarbij gaat het niet alleen om de hoeveelheid mensen die hun medeleven betuigen, bijvoorbeeld door hun aanwezigheid bij een Stille Tocht of herdenkingsbijeenkomst, maar ook om het aanzien van hen die steun betuigen. De onderzoekers noemen hierbij vertegenwoordigers van de regering en het Koninklijk Huis, maar nuanceren dit ook. Zo kunnen mensen in bepaalde omstandigheden ook ervaren juist vanuit bestuurlijke instanties in de steek te worden gelaten en dan wordt een dergelijke vertegenwoordiging direct anders gewaardeerd. Erkenning wordt ook zichtbaar in de plaats die betrokkenen zelf krijgen in rituele expressies als de stille tocht en de herdenkingsmomenten. Wat is hun plaats (letterlijk en figuurlijk) in deze expressies en in hoeverre worden zij betrokken in de organisatie?

-de *mythologische* dimensie: hiermee doelen de onderzoekers op de verhalen die aangereikt worden, bijvoorbeeld in de verschillende toespraken tijdens een herdenkingsbijeenkomst. Verhalen die aangewend worden om ondersteuning te bieden in het omgaan met gevoelens, om verder te kunnen met het leven na deze ontwrichtende gebeurtenis. De postmoderne tijd én de multiculturele samenstelling van de samenleving maken dat het van belang is bij het aanreiken van verhalen dit gegeven mee te nemen en bij rituelen rond rampen-die veelal een dwarsdoorsnede van de samenleving raakt- meerdere verhalen aan te reiken. Ter illustratie worden de toespraken van de pastoor in Volendam en die van een lid van het plaatselijk voetbalelftal genoemd. Daar waar de pastoor religieuze en nostalgische beelden verwerkte in zijn verhaal, en daarmee het oudere deel van de dorpsbewoners aansprak, vertaalde de jonge voetballer de gebeurtenis en hetgeen nu te doen stond in *voetbaltaal* en sloot daarbij aan bij een groot deel van de jonge aanwezigen.

-Het ritueel: een functionele benadering

Post, Nugteren en Zondag benoemen in hun studie de uitwerkingen rond ritualiteit van theoloog Corja Menken-Bekius (1946). De definitie van het ritueel die zij in haar proefschrift *Rituelen in het individuele pastoraat* hanteert, luidt:

“Rituelen zijn vanzelfsprekende, eenmalige of herhaalde, veelal symbolische handelingen, veelal vergezeld van bijbehorende formules en teksten, waarin de mens lichamelijk en interactief betrokken is op de werkelijkheid, die in het ritueel present wordt gesteld.”⁴³

Bij haar uitleg rond de totstandkoming van deze definitie merkt Menken-Bekius op dat haar definitie recht doet aan hetgeen zij waarneemt in de praktijk: ritueel handelen gaat over doen en denken; doen en geloven; over lichaam en geest.⁴⁴ Deze noties zijn terug te vinden in de drie functies die ze vervolgens, op grond van literatuuronderzoek, onderscheidt: een *psychohygiënische functie*; een *sociale functie* en een *noëtische functie*.⁴⁵ Het woord functie moet hier worden opgevat als *ondersteuning*, zo maakt ze helder; rituelen zijn voor pastores, de doelgroep waarvoor en waarover zij hier schrijft, niet te waarderen op efficiëntie, maar op hun dienstbaarheid. Ze formuleert dit als volgt:

“Het levensbeschouwelijk ritueel drukt het respect en het vertrouwen uit in een werkelijkheid die ons te boven gaat, die onze vrijheid fundeert, en die erom vraagt dieper doorgrond te worden.”⁴⁶

Hieronder een korte weergave van hetgeen de functies inhouden:

-de *psychohygiënische functie*: rituelen ordenen, structureren en begrenzen ervaringen. Daarnaast lijken ze instrumenteel in het reduceren van angst en dragen ze bij aan socialisatie- en inculturalisatieprocessen. Ze bieden de ruimte tot spel: er kunnen objecten ingebracht worden die de werkelijkheid representeren en waarop gevoelens kunnen worden geprojecteerd, als verwerking en exploratie. Menken-Bekius haalt hier de Britse kinderarts en psychoanalyticus Donald Winnicott (1896-1971) aan, die een dergelijk spel noodzakelijk acht tot het ervaren van zin.⁴⁷

-De *sociale functie*: het ritueel heeft primair een integratieve functie. Individuen worden door rituelen tot groep gevormd en in de groep onderling zorgen rituelen voor samenhang. Menken-Bekius refereert hier aan de Britse antropoloog Victor Turner (1920-1983) en de Franse ethnoloog Arnold van Gennep (1873-1957). De overgangsrituelen of *rites des passages* die zij beschrijven begeleiden het *onderweg* zijn van mensen en de ervaringen die zij daarbij hebben: van afscheid, van reizen op onbekend terrein, en van aankomen. Metaforen zijn het, voor de ervaringen van hen die belangrijke overgangen in het bestaan ervaren, van *life events*.⁴⁸

-De *noëtische functie*: rituelen brengen reflectie opgang, doen bezinnen. Het Griekse woord *noëo* duidt op begrijpen, verstaan of (er)kennen. Het ritueel, de waarneming daarvan en de interactie, nodigt als het ware tot overdenking. De kennis die daaruit voortkomt is meer dan een cognitief weten, zo schetst Menken-Bekius: het omvat dat wat aan inzichten reeds is overgeleverd en wat nu, vanuit de eigen ervaringen wordt verrijkt en vergroot tot een bepaalde visie op de wereld en op zichzelf. Dit is niet vrijblijvend: door zichzelf te verbinden met hetgeen in het ritueel gebeurt, met de werkelijkheid die daarin centraal staat, vindt er

⁴³ Corja Menken-Bekius, *Rituelen in het individuele pastoraat, een praktisch-theologisch onderzoek*, Kampen: Uitgeverij Kok, 1998, p.26.

⁴⁴ Ibid., p. 37.

⁴⁵ Ibid., p. 41.

⁴⁶ Ibid., p. 39.

⁴⁷ Ibid., p. 56-68.

⁴⁸ Ibid., p. 42-51.

een transformatie plaats. Niets blijft hetzelfde: de waarnemer en hetgeen wordt waargenomen veranderen doordat deze verbinding wordt aangegaan. Door herhaling wordt de opgedane kennis gedeeld, met telkens als uiteindelijke doel het formuleren van eigen antwoorden. Het lichaam heeft daarin een wezenlijke rol. Het is deelnemer in het ritueel, en tegelijk drager van de opgedane kennis.⁴⁹

-Een antropologisch perspectief op rituele articulatie:

Eerder in dit proponentswerkstuk, bij de uitwerkingen van het begrip *contrastervaring* werd al gerefereerd aan Clifford Geertz. Hij ziet, ten aanzien van deze ervaringen, een belangrijke rol voor rituelen die voor hem *consecrated behaviour* belichamen.⁵⁰ Daarin komen de geleefde en de verbeelde werkelijkheid samen en ontstaat een transformerende kracht die uittilt uit de concrete ervaring, zo stelt Geertz. Hij verbindt hier rituelen en hun werking, met hetgeen hij onder religie verstaat en haalt hier, bij dit *uittillen*, het citaat van Spaans-Amerikaans schrijver, dichter en filosoof George Santayana (1863-1952) aan dat hij als een voorwoord bij zijn artikel *Religion as a cultural system* heeft geplaatst. Een dergelijke transformerende kracht die uitgaat van religie en de rituelen die daarin plaats hebben worden als volgt beschreven:

*Thus every living and healthy religion has a marked idiosyncrasy. Its powers consists in its special and surprising message and in the bias which that revelation gives to life. The vistas it opens and the mysteries it propounds are another world to live in; and another world to live in-whether we expect ever to pass wholly over into it or no-is what we mean by having a religion.*⁵¹

Rituelen openen, vanuit de concrete ervaring vergezichten, een blik op een verbeelde werkelijkheid. Een nieuwe wereld wordt zichtbaar, zo vertaalt Anbeek zijn uitwerking van het ritueel. Een zichtbaarheid is het, die alle zintuigen raakt en die, temidden van de concrete ervaring en alle gevoelens die deze met zich mee brengt, verbinding en grond onder de voeten doet vinden.⁵²

De referentie aan het lichamelijke aspect van rituelen, waar hierboven Menken- Bekius en Anbeek aan refereren, wordt ook belicht in het *antropologisch* perspectief dat theoloog Jean-Pierre Wils (1957) schetst in de uitgave *Rituele creativiteit, actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland*. Hierin werkt hij uit hoe rituelen functioneren, specifiek met het oog op verlieservaringen van dierbaren.⁵³ Hij noemt zijn perspectief *antropologisch* omdat hij in dit perspectief aansluit op een van de basisbehoeften van mensen, namelijk het verlangen om bij verlies van geliefden nabijheid te ervaren. Voor hem zijn rituelen vormen van 'lichamelijke hermeneutiek', fysieke expressies die tegelijkertijd de veronderstellingen van ons bestaan representeren en tot doel hebben stabiliteit in

⁴⁹ Ibid., p. 51-56.

⁵⁰ Clifford Geertz, 'Religion as a cultural system' in: Clifford Geertz, *The interpretation of cultures, selected essays*, Verenigde Staten, Fontana Press, 1993, p. 112.

⁵¹ Ibid., p. 87.

⁵² Christa Anbeek, 'Spelen met contrastervaringen' in: Sigrid Coenradi & Koen Holtzappel, *Spelen met grenzen, over contrastervaringen*, Utrecht: Uitgeverij KokBoekencentrum, 2018, p. 21.

⁵³ Jean-Pierre Wils, 'Uitvaartrituelen op drift, een korte fundamentele reflectie' in Eric Venbrux, Meike Heessels en Sophie Bolt (red.), *Rituele creativiteit, actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland*, Zoetermeer, 2008, p. 121-133.

buitengewone omstandigheden te bieden door middel van ons vermogen tot herinnering. De definitie die hij hanteert, luidt:

“Een ritueel is een gestandaardiseerde symbolische handeling die is gebaseerd op het verschil tussen het gewone en het buitengewone. Het ritueel is uit op stabiliteit in uitzonderlijke situaties en heeft een memoratieve functie.”⁵⁴

In zijn toelichting laat hij zien dat juist in die buitengewone omstandigheden mensen zoeken naar oriëntatiepunten en een gevoel van nabijheid. Het cultureel geheugen is daarbij instrumenteel: hierin bevindt zich als het ware onze identiteit. Door ons vermogen tot herinneren te activeren, boren we dit geheugen aan en kunnen we actief zoeken naar eerdere buitengewone situaties die doorgemaakt zijn. Dat is nodig, stelt Wils:

“Wij kunnen het uitzonderlijke slechts overleven wanneer het ons lukt om het in zekere mate te normaliseren.”⁵⁵

De herinnering biedt de ervaring van samenhang, nabijheid en zelfs van een zekere geborgenheid, stelt Wils. Een ervaring die tegemoetkomt aan dat wat dan nodig is; deze samenhang wapent ons voor het *uit elkaar vallen*. Rituelen bieden een dergelijke ervaring: ze dragen bij aan een gevoel van verbondenheid. De doorgemaakte ervaring die centraal staat bij het ritueel, wordt als het ware telkens weer opnieuw aangeraakt en doorleefd wanneer het ritueel wordt uitgevoerd, wanneer er her-dacht wordt.

De samenhang en stabiliteit van het collectief staat het grootst onder druk wanneer de ervaring relateert aan de dood, stelt Wils. De dood is namelijk een dreiging die voortdurend aanwezig is in het bestaan. Rituelen dragen juist dan bij aan het opnieuw ervaren van verbondenheid en samenhang. Het maakt, dat zij die zijn gestorven, heropgenomen worden in het collectief. Ter illustratie wijst hij op het militaire ritueel dat in de Verenigde Staten bij de terugkomst van de gesneuvelde militairen uit Irak vorm kreeg.⁵⁶

Het opnieuw doormaken van de verlieservaring in het ritueel wordt ook benoemd door de Amerikaanse ritueeldeskundige Ronald Grimes (1943). Hij stelt dat in de publieke articulatie van collectieve rouw individueel verdriet en ervaringen van verlies opnieuw oplichten, soms onverwacht. In zijn reflectie op de publieke uitvaartrituelen bij het overlijden van prinses Diana verwoordt hij dit als volgt:

What the princess's funeral did for my daughter and for millions of others who knew little of the person Diana was not only to distract them from pain but also to take them to a place where it hurt, even if it did not need to, even if they never knew the woman. (...)

⁵⁴ Ibid., p. 123.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Ibid., p. 131.

De Engelse woorden *remember* en *remembrance* voor herdenken en herdenking, drukken, mijns inziens, nog wat sterker de dynamiek uit die in deze begrippen huist en hier wordt weergegeven: een heropnemen van datgene wat verloren is, in je gedachten, in je gemeenschap. Herdenken als een her-inneren.

*However much poor ceremonies stifle grief, effective ones liberate us to the gift of tears, if not in public-then in private. Funerals help us find our grief, even if that grief is left over from some other death and our mourning for someone other than the deceased.*⁵⁷

-Rituele articulatie als ondersteuning bij zingeving en verbinding

In *Rampenspirit*, een uitgave die zich richt op het werk van hulpverleners bij rampen, in het bijzonder geestelijk verzorgers, wordt ritualiteit aangedragen als belangrijke vorm van de articulatie van een contrastervaring.⁵⁸ Als kerntaak van dit werk, wordt het geven van sociale steun en het invullen van essentiële elementen benoemd. Onder het eerste wordt verstaan het bieden van ondersteuning bij het delen van de gebeurtenis; het verstrekken van informatie en advies; het geven van materiële hulp en bijdragen aan de zelfwaardering van slachtoffers. De essentiële elementen die onderscheiden worden zijn: het bevorderen van een gevoel van veiligheid, van kalmte, van hoop en van verbondenheid met anderen en het bevorderen van het gevoel als individu en/of groep effectief te handelen in de gegeven omstandigheden. De ondersteuning vraagt om maatwerk: gelet op de veerkracht en behoeften van de getroffen(e)n en betrokkene(n) en aansluitend bij hun culturele en levensbeschouwelijke oriëntatie. Het is zorg die zich, zo stellen de auteurs, vooral richt op het ondersteunen van *zingeving* en van het ervaren van *verbinding*.

Ten aanzien van dit eerste, *zingeving*, wordt benoemd dat het zoeken naar duiding instrumenteel is in het doen terugvinden van controle en in de ordening en het *inpassen* van hetgeen heeft plaatsgevonden in het leven dat verder gaat. *Verbinding* richt zich hier op het bij elkaar brengen van mensen, gedachten, tradities en levensbeschouwelijke oriëntaties. Niet alleen woorden zijn faciliterend in de ondersteuning van zingeving en het ervaren van verbinding; symbolisch handelen kan daar, waar woorden tekort lijken te schieten of hindernissen lijken op te werpen, ondersteunen en/of vervangen. Het is een dynamisch en precaire werkwijze, zo wordt geschetst: in het contact tussen de hulpverlener en zij die de hulp behoeven staan luisteren en zien (ook of juist dat wat on gezegd blijft of verhuld is), spreken en stil zijn centraal. Het is een telkens opnieuw afstemmen en aansluiten. Wat past hier te doen, te zeggen, te laten?

Ritueel handelen is volgens de auteurs, een belangrijk instrument in het zingeven en verbinden bij een schokkende gebeurtenis. Een instrument dat ingezet wordt bij collectieve contrastervaringen en zichtbaar wordt in het publieke domein. Daar, zo laten zij zien, is er sprake van een terugkerend ritueel repertoire dat volgt op een schokkende gebeurtenis. Allereerst is er de Stille Tocht, gevolgd door een rouwdienst of herdenkingsbijeenkomst. Deze laatste heeft, als het mogelijk is, plaats nadat de uitvaartdienst van alle dodelijke slachtoffers heeft plaatsgevonden en gewonden voldoende hersteld zijn om dit moment mee te maken. Vervolgens kan er een monument opgericht worden, dat vervolgens onthuld wordt en waar herdenkingsmomenten vormkrijgen. (bijvoorbeeld een jaar na de gebeurtenis, en in de jaren daarna). Het initiatief tot deze vormen van publiek ritueel kan vanuit de overheid komen, als ook vanuit particuliere initiatieven. Binnen de hierboven genoemde expressies kunnen verschillende symbolen worden aangewend om uitdrukking te

⁵⁷ Ronald Grimes, *Deeply into the bone, re-inventing rites of passage*, Berkeley: University of California Press, 2000, p. 276, 279.

⁵⁸ Michel Dückers & Magda Rooze (red.), *Handreiking Rampen Spirit, zorg voor de geest*, Diemen: Impact, landelijk kennis & adviescentrum voor psychosociale zorg na rampen, 2011, p. 15-43.

geven aan hetgeen ervaren wordt of waarnaar men zo verlangt. Dat kunnen symbolen zijn die een zekere neutraliteit herbergen en/of binnen meerdere culturen een gedeelde betekenis hebben. De auteurs dragen hiertoe de volgende voorbeelden aan: stilte, licht, aarde, en water. Er kunnen ook symbolen worden aangedragen die een meer expliciete levensbeschouwelijke connotatie hebben, bijvoorbeeld een kruis of gevouwen handen. Belangrijk voor de keuzes die hierbij gemaakt worden is het oog hebben voor de doelgroep en het kunnen uitleggen wat men poogt uit te drukken.⁵⁹

Met de observaties van de auteurs van *Rampenspirit* wordt dit deel van de verkenning rond articulatie en ritualiteit bij contrastervaringen afgesloten.

Allereerst werd daarbinnen de articulatie middels de dialoog benoemd (2.5.1). Hierbij werd het model van Christa Anbeek belicht. Vervolgens werd gekeken naar de uitwerkingen van de onderzoekers van *Ritual Studies*, Post, Nugteren en Zondag (2.5.2). Het sjabloon dat zij hanteren om het ritueel inhoudelijk te evalueren, werd toegelicht en voorzien van illustraties. Drie dimensies onderscheiden zij in dit model: de confronterende, de sociale en de mythologische dimensie. Hierna werd gekeken naar de functies van rituelen. Waar het bij de voorgenoemde dimensies gaat om hetgeen geadresseerd wordt in het ritueel, gaat het nu om hetgeen rituelen kunnen bewerkstelligen. Achtereenvolgens werden de uitwerkingen benoemd van Scheff (p.18), Schuman (p.18), Menken-Bekius (p.20,21), Geertz (p.21,22), Anbeek (p.22), Wils (p.22,23), Grimes (p.23) en de auteurs van de bundel *Rampenspirit* (p.23,24).

Kernelementen in deze functionele benadering zijn:

- het scheppen van afstand en betrokkenheid; het present stellen, dat wat afwezig is (Scheff, Schuman)
- het ordenen, structureren en begrenzen van de ervaring; reductie van angst; het bevorderen van socialisatie, inculturalisatie en integratie én het op gang brengen van reflectie en bezinning (Menken-Bekius, met verwijzingen naar Winnicott, Turner en van Gennep)
- het openen van vergezichten vanuit de concrete ervaring, het aanreiken van een verbeelde werkelijkheid, het genereren van verbinding en houvast (Geertz, Anbeek)
- het bevorderen van de ervaring van stabiliteit en samenhang; het ervaren van nabijheid en de heropname van hetgeen verloren is binnen het collectief (Wils)
- het opnieuw doormaken van een eerdere (individuele) verlieservaring in de collectieve expressie van rouw (Grimes)
- bijdragen aan zingeving en verbinding (*auteurs Rampenspirit*)

Wat mij vooral opvalt in deze verschillende uitwerkingen, zijn de accenten die ze leggen ten aanzien van hetgeen de articulatie van de contrastervaring beoogt.

Met name de uitwerkingen van Wils en die van de auteurs van *Rampenspirit* lijken te verschillen van dat wat Anbeek beschrijft. Daar waar zij spreekt over de manier waarop een dergelijke ervaring aanzet tot reflectie op waarden, op mogelijkheden en vergezichten, én onderkent dat vanuit en vanaf deze ervaring het leven fundamenteel anders zal zijn, daar lijken Wils en de auteurs van *Rampenspirit* andere accenten te leggen. Zij spreken over *kanaliseren; aanpassen; inpassen, stabiliseren* en *verwerken*. Hun narratief baseert zich vooral op *coping*: de psychologische aanpassing van mensen aan een schokkende

⁵⁹ Ibid., p. 45-53.

gebeurtenis. Dit narratief is zeer gangbaar in de literatuur rond crisis en ramp, zo blijkt, maar de gebezigde woorden, als hierboven geïllustreerd, lijken te impliceren dat een succesvolle inweving van de gebeurtenis maakt dat hierna het leven zijn voortgang kan hebben en de effecten ervan in meer of mindere mate *geneutraliseerd* zijn. Persoonlijk lijkt dat laatste mij onmogelijk maar uiteindelijk zijn het alleen de getroffen en die hierover een weloverwogen uitspraak kunnen doen. Woordkeuze voelt in deze materie uiterst precair.

Hierboven zijn een groot aantal begrippen en posities rondom de contrastervaring en de articulatie daarvan, theoretisch benaderd. Alvorens te gaan kijken hoe die benadering aansluit bij de empirische gegevens die zijn verkregen, keer ik eerst nog terug naar de uitwerking van de contrastervaring bij Anbeek. Bronnen voor die uitwerking zijn, zo geeft zij aan, onder andere het werk van de filosofen Hannah Arendt, Judith Butler en Elena Pulcini. Wat hieronder volgt is een drieluik waarin elk van hen wordt belicht. De focus daarbij is het pleidooi van Anbeek de contrastervaring te articuleren opdat deze leidraad kan zijn in een morele en existentiële heroriëntatie. Zij noemt in dit verband ook Paul Tillich die, zo werd al eerder belicht, spreekt over een appèl dat hoorbaar wordt in de contrast- of grenservaring. Hoe raakt dit aan de begrippen die deze denkers hieronder aanreiken? Bieden deze opstappunten voor een dergelijke oriëntatie en voor een antwoord op een dergelijk appèl?

2.6 De ervaring en articulatie van collectieve kwetsbaarheid als startpunt van moreel engagement: een drieluik van filosofische uitwerkingen

-Hannah Arendt: nataliteit: het beginnen van iets nieuws

In haar werk *De menselijke conditie* beschrijft politiek filosofe Hannah Arendt (1906-1975) drie wezenlijke basisactiviteiten van de mens: het arbeiden; het werken en het handelen. Het arbeiden, zo schetst Arendt, is essentieel voor het levensonderhoud; het werken staat in het teken van nut, van het voortbrengen van diensten en gebruiksvoorwerpen die voor dit onderhoud van belang zijn. Het handelen heeft een ander karakter: in tegenstelling tot de eerdere twee krijgt dit primair in de intermenselijke omgang vorm. In dit handelen plaatst Arendt een kernbegrip in haar denken, namelijk *nataliteit*. Ze doelt met dit begrip niet louter op de fysieke geboorte; veeleer benadrukt zij hierin het *in de wereld komen*; 'het beginnen van iets nieuws'.⁶⁰

In tegenstelling tot het arbeiden en werken, die het ontstane leven faciliteren, gaat het bij het handelen om de inhoud. Om het ervaren van zin, van betekenis in het leven. Het handelen is pluriform en relationeel van aard, zo laat Arendt zien: ons verschillend zijn is tegelijk onze gemene deler en komt ten diepste tot uitdrukking in onze relaties met elkaar. In ons spreken, onze uitwisseling van gedachten én ons doen. In dit handelen, daarin laten we ons aan elkaar zien, zo schetst ze. Ze spreekt over het onthullen van onszelf aan de ander; een verschijnen aan elkaar, in woorden en daden. We laten die ander zien en horen wát ons beweegt en hebben die ander nodig om te worden gezien en gehoord. Om te worden verstaan in ons antwoord op die wezenlijke vraag: "Wie ben je?". Een vraag die wij onszelf stellen, de ander stellen en ons gesteld wordt, en waar we telkens opnieuw, voorlopige antwoorden op formuleren.⁶¹

⁶⁰ Dirk de Schutter & Remi Peeters, *Hannah Arendt, politiek denker*, Zoetermeer: Uitgeverij Klement, 2015, p. 14-20.

⁶¹ *Ibid.*, p.32-40.

Dit handelen dat Arendt beschrijft, dit beginnen van iets nieuws, vraagt om macht en vrijheid. Macht is bij Arendt dat, wat de openbare ruimte faciliteert. Het is als het ware de sleutel tot die openbare plek, de potentiële ontmoetingsruimte voor de handelende en sprekende mens. Deze plek, Arendt gebruikt het woord *tussenruimte*, *verschijningsruimte* en *oase*, daar wordt gezocht naar verbinding, naar woorden en beelden voor hetgeen ons beroert. Het woord *macht* draagt in zich *het mogelijk zijn; het potentiële en het dynamische*. Onmisbaar voor het ontstaan van macht is het samenleven van mensen. Alleen daar, waar mensen daadwerkelijk mét elkaar leven, daar kan macht wortelen en zo het samenzijn bestendigen. Wanneer mensen zich onttrekken aan dit samenzijn, dan worden zij machteloos.⁶² Wat voor macht geldt, gaat ook op voor vrijheid bij Arendt. Deze ontspringt eveneens in de *tussenruimte*, in het samenzijn van mensen. Daar wordt vrijheid ten volle zichtbaar en tastbaar, in woord en daad. Een vrij mens is bij Arendt een mens die aan de ander verschijnt in de openbare ruimte, die handelt, die samen-leeft.⁶³ Macht en vrijheid horen bij burgerschap voor Arendt: naast hen die in het bijzonder de taak hebben de publieke ruimte te bewaren en bewaken, heeft iedereen de verantwoordelijkheid voor het ontstaan en bestaan van de *tussenruimte*.⁶⁴

Vanwege dat onvoorspelbare en onbegrensde karakter van ons handelen, is ons vermogen tot *vergeven* en *beloven* essentieel in het borgen van stabiliteit en continuïteit in ons samenleven. In het vergeven, immers, maken we een nieuw begin. Dat wat tussen ons en die ander in stond kan worden weggenomen. Een gebondenheid die bestond wordt verbroken en maakt plaats voor een nieuwe verbinding, namelijk aan de beloften die we naar elkaar uitspreken. In het beloven spreken we vervolgens naar elkaar uit te willen handelen vanuit behoedzaamheid en respect. Arendt formuleert het zo:

*Als onze daden ons niet werden vergeven, wij niet werden vrijgesproken van de consequenties van wat wij hebben gedaan, zou ons vermogen tot handelen zich als het ware beperken tot één enkele daad, waarvan wij ons nooit meer zouden kunnen losmaken; wij zouden voor altijd de slachtoffers van zijn consequenties blijven, in zekere zin in dezelfde situatie komen te verkeren als die tovenaarsleerling die de toverspreuk was vergeten om wat hij had ontketend weer te bezweren. En als wij niet waren gehouden gegeven beloften in te lossen, dan zouden wij nooit onze identiteit kunnen bewaren; wij zouden gedoemd zijn hulpeloos en stuurloos rond te dolen in de duisternis van ons eigen eenzame hart, ten prooi aan al zijn tegenstrijdigheden en dubbelzinnigheden-een duisternis die slechts kan worden verdreven door het licht dat de aanwezigheid van anderen, die de identiteit bevestigen van wie beloften doet en wie beloften houdt, op het publieke domein werpt.*⁶⁵

⁶² Hannah Arendt, *De menselijke conditie*, Amsterdam: Uitgeverij Boom Grote Klassieken, 2017, p. 183-185.

⁶³ Dirk de Schutter & Remi Peeters, *Hannah Arendt, politiek denker*, Zoetermeer: Uitgeverij Klement-Pelckmans, 2016., p. 94-96.

⁶⁴ *Ibid.*, p.76-80, 90.

⁶⁵ Hannah Arendt, *De menselijke conditie*, Amsterdam: Boom uitgevers, 2017, p. 219. *Ibid.*, p. 218-229.

De beloften die we doen aan elkaar in ons handelen kunnen alleen dan van blijvende waarde zijn wanneer ze overgedragen worden van generatie op generatie. Door ze te vast te leggen in geschriften en monumenten kunnen ze her-innerd worden.⁶⁶

In *Spelen met grenzen, over contrastervaringen*, een uitgave geïnspireerd op Anbeeks theologie van de kwetsbaarheid, verbind ik nataliteit met een rituele vorm van articulatie: de Stille Tocht. Deze tocht, die oude papieren heeft, krijgt in de hedendaagse context vorm, daar waar een samenleving geschokt is en waar duiding gezocht wordt voor hetgeen is gebeurd. Collectief, in het publieke domein, wordt in de stilte non-verbaal stem gegeven aan emoties van verontwaardiging en ontzetting; boosheid, verdriet en protest. Én wordt gezocht naar verbinding en duiding rond vragen over leven, dood en moraliteit. Zichtbaar wordt datgene wat van waarde is voor de deelnemers; dat, wat er voor hen daadwerkelijk toe doet. En daarmee worden antwoorden geformuleerd op die wezenlijke vraag aan henzelf en aan elkaar, de vraag “Wie ben je?”.

Het zijn antwoorden die het mogelijk maken, in alle voorzichtigheid en schuchterheid, zich te kunnen gaan verhouden tot hetgeen gebeurd is, zich te heroriënteren en een nieuw begin te durven maken. Ze worden gezocht en gevonden in een tijdelijk ophouden, in een *tussenruimte*. Daar verschijnen deelnemers aan elkaar, met hun emoties, hun vragen en (voorlopige) antwoorden. Het is een ruimte die sluit, zodra de deelnemers huiswaarts keren, om zich telkens opnieuw te openen op het moment dat de samenleving opnieuw wordt opgeschrikt en geraakt door hetgeen heeft plaatsgevonden.⁶⁷

-Elena Pulcini: *global vulnerability*: kwetsbaarheid, compassie en verbeelding

Hierboven werd geschetst op welke wijze Arendt het intermenselijke gesprek, in woorden en daden, ziet als instrument voor reflectie op een waarden-volle en duurzame samenleving. Hoe ver reikt deze samenleving; wie inclusiveert ze? Elena Pulcini (1950) stelt dat, in deze huidige tijd van globalisering, een herdefiniëring nodig is van begrippen als *gemeenschap* en *samenleving*; niet langer beperken deze zich immers tot lokale entiteiten.⁶⁸ Deze constatering, dat de wereld om ons als het ware groter is geworden, neemt zij als vertrekpunt voor de uitwerking van haar begrip *global vulnerability* en haar verlangen naar een *cycle of reciprocity*. Zichtbaar en tastbaar wordt het, zo stelt ze, dat onze individualiteit raakt aan die van zoveel anderen, en dat deze verbondenheid zich ook uitstrekt tot datgene wat ons kwetsbaar en onzeker maakt. Dat wat ons overkomt, ons eigen handelen of nalaten, raakt die ander; ook zij of hij die wij niet kennen of nog niet kunnen kennen: ons nageslacht. De onderkenning van onze eigen kwetsbaarheid en onze verwevenheid daarvan met de ander, dichtbij en ver weg, kan ons helpen in de heroriëntatie op onze woorden en daden en een gevoel van verbondenheid, van omzien naar de ander, bewerkstelligen.

Wat is daarvoor nodig? Allereerst, zo schetst Pulcini, is het vermogen tot empathie nodig. Dit vermogen stelt ons namelijk in staat een relatie aan te gaan met de ander, wat maakt dat we

⁶⁶ Dirk de Schutter & Remi Peeters, *Hannah Arendt, politiek denker*, Zoetermeer: Uitgeverij Klement-Pelckmans, 2006, p. 92, 35.

⁶⁷ Elly van Kuijk-Spaans, ‘Stil zijn en opnieuw beginnen: de stille tocht als expressie van een gedeelde contrastervaring’ in Sigrid Coenradie & Koen Holtzapffel (red.), *Spelen met grenzen, over contrastervaringen*, Utrecht: Kokboekencentrum, 2018, p. 126-134.

⁶⁸ Elena Pulcini, ‘Rethinking community in the global age’ in *IRIS, European Journal of Philosophy and Public Debate*, ISSN 2036-3257, II (2010), p. 87-101.

die ander ook daadwerkelijk kunnen ontmoeten en haar of zijn bestaan kunnen erkennen. Pulcini spreekt van een ontdekken, waarin we zien dat de ander weliswaar van ons verschilt maar tegelijkertijd dezelfde gevoelens, gedachten en verlangens deelt.

Maar er is meer nodig. Om te kunnen omzien naar die ander die je (nog) niet kent komt het aan op compassie. Een compassie in brede zin: een mee-lijden met die ander vanuit de onderkenning van de verwevenheid van bestaan in de wereld; vanuit de bewustwording dat de kwetsbaarheid ons bindt en verbindt. Dit vermogen tot mee-lijden kunnen we ontwikkelen door verbeelding. Door ons voor te stellen hoe die ander het zal ervaren, hetgeen haar of hem overkomt; door ons in te beelden hoe zij of hij daarmee om zal gaan. Een verbeelden en inbeelden waarbij beelden ons behulpzaam kunnen zijn. Beelden die ons aangereikt worden door bijvoorbeeld media. Immers, deze tonen ons voortdurend emoties.

Daarmee is de basis gelegd voor handelen, voor engagement. Een basis, want er ontbreekt nog een element die maakt dat de cirkelbeweging die Pulcini schetst, zich sluit. Haar *enlarged circle of reciprocity* vraagt ook om een *gevende houding*; een houding die voortkomt uit de eerder genoemde ontdekking van ons gezamenlijke en verweven kwetsbaarheid en afhankelijkheid. Die ontologische gesteldheid maakt dat we onze relatie gaan verstaan in een taal van wederkerigheid en ervaren elkaar iets verschuldigd te zijn. We worden ons gewaar van onze plaats in de cirkel die Pulcini schetst. Deze ontdekking maakt dat we, als hierboven beschreven, aandacht krijgen voor, en solidariteit ontwikkelen met die ander, en daadwerkelijk naar haar of hem omzien.⁶⁹

-Judith Butler: ontdaan raken door het gelaat van de ander

Omzien naar de ander vanuit een besef van een gedeelde ervaring van kwetsbaarheid; dat is ook de centrale focus van Judith Butler, in haar bundel *Precarious life*.⁷⁰ Tegen de achtergrond van 9/11 betoogt zij dat de confrontatie met geweld en het ervaren van verlies en rouw dat daaruit voortkomt, ons het inzicht geeft, dat onze vermeende autonomie ons ontvalt; we worden als het ware overgenomen door iets dat groter dan onszelf voelt. Een gevoel, een ervaring, die hét vertrekpunt mag en kan zijn voor een herbezinning op ons denken en handelen, op onze verantwoordelijkheid voor elkaar, op onze sociale en politieke expressies.

In de ervaring van verlies, in het rouwen, klinkt een wezenlijke vraag voor ons, zo stelt ze. De vraag wát er nu precies verloren is in die ander, wat maakt dat we ons nu zo voelen. Een vraag, die openbaart dat wij ten diepste niet op onszelf zijn; dat wij primair relationele wezens zijn. Butler gebruikt hierbij het werkwoord *to undone*: de ander, en wat er in en rond haar of hem gebeurt, doet ook iets met óns. We worden geraakt en wel op zodanige wijze dat we ervaren dat we niet langer dezelfde zijn. Het breekt in op wie we zijn, we herkennen onszelf niet meer. In die geraaktheid, die ons zo wezenlijk los trekt vanuit onze routine en ons gevoel van vanzelfsprekendheid en maakbaarheid van het leven, daarin ligt de sleutel tot de reflectie die Butler voor ogen heeft. Van daaruit kunnen we denken over een collectieve verantwoordelijkheid voor het beschermen van elkaars bestaan.⁷¹

Een dergelijke reflectie kan niet vrijblijvend zijn. Het confronteert ons met een wezenlijke weeffout in onze samenleving. Het laat ons namelijk zien dat wij in onze afweging tot het

⁶⁹ Elena Pulcini, 'What emotions motivate care?' in *Emotion Review*, Vol.9, No.1, (2017), p. 64-71.

⁷⁰ Judith Butler, *Precarious life, the powers of mourning and violence*, London: Verso, 2004, p. 19-49.

⁷¹ *Ibid.*, p. 23-30.

beschermen van de kwetsbaarheid van anderen, het ene leven waardevoller achten dan het andere. Butler spreekt over een *hiërarchie van verdriet*: dat wat we tonen aan elkaar, de beelden die ons bereiken van die kwetsbaarheid van de ander: het zijn fragmenten, selecties. Het geeft slechts een fractie weer van de werkelijke omvang van wat er daadwerkelijk aan de hand is, van wat mensen daadwerkelijk ervaren in hun bestaan. Immers, er wordt ook een heleboel niet getoond. Er zijn verhalen die we niet beluisteren. De verhalen van vrouwen, van vluchtelingen, van zwarte mensen, van Palestijnen... En in dit niet tonen en niet vertellen ligt de ontkenning van het bestaan van zovelen. Zien wij dit? Wordt ons helder dat we het toelaten dat anderen besluiten wat wij te zien krijgen, welke narratieven ons bereiken? En dat de beelden en verhalen die wel overkomen, een bepaalde agenda hebben? ⁷²

In de documentaire *Sign of the Times* verwoordt ze dit ontkennen en erkennen van het bestaan van anderen als volgt:

*We have a hierarchy of lives we protect and those we don't; lives we recognize, and those we don't. So inequality here is linked to the problem of violence and the distribution of death. So we need to be able to think those issues together. We have to stop grieving only our own. (...) No, we must learn to grieve the stranger, the one whose name we don't pronounce, the one who lives at an infinite distance from us. (...) What it has to be, quite simply, is the recognition of a loss.*⁷³

Ja, zien wij werkelijk het gelaat van de ander? Want, zo betoogt Butler, in dat gelaat, daarin wordt de ultieme kwetsbaarheid zichtbaar. Niet alleen een gezicht is het: veel meer dan woorden en beelden is het een geluid. Een geluid dat ons confronteert en verontrust, en ons aanzet tot bewegen. Butler leent hier de omschrijving van Levinas. Bij hem spreekt het gezicht niet maar duidt het ons wel iets: het herinnert ons aan het gebod "*Gij zult niet doden*". Het gelaat van die ander niet zien, haar of hem niet erkennen brengt zij met dit gebod in verband.⁷⁴

Butler schrijft, zo werd hierboven al aangegeven, dit betoog sterk vanuit de context van 9/11. Als reactie op de ervaring van kwetsbaarheid, van verlies en rouw, werd in de Verenigde Staten die ervaring inzet voor het optrekken van grenzen, voor het afsluiten en verdedigen, voor het oppakken van wapens. En daarmee het aanvallen van het bestaan van anderen. Anderen wiens gezicht, wiens gelaat, we niet kennen. Als er iets zou moeten voortkomen uit die collectieve ervaring van bedreiging van ons bestaan, van inbreken op alles wat zo betekenisvol voor ons is, zo stelt ze, dan is het dit uitreiken naar die ander. Haar of zijn gelaat zien, elkaar horen en verstaan.

In hetgeen hierboven is opgetekend, lichten, mijns inziens, twee kernwoorden op, naast alle andere wezenlijke begrippen die worden aangeraakt: *ruimte en bewustwording*. Arendt spreekt over de ruimte, de oase, die we moeten scheppen om te kunnen handelen, te kunnen spreken. Om te kunnen ontdekken en uitdrukken wie we ten diepste zijn, voor onszelf en voor de ander. Daar kan iets nieuws aanvangen. Daar kunnen de woorden

⁷² Ibid., p. 32-38.

⁷³ *Sign of the Times*, documentaire uitgezonden bij de EO, aflevering 'Ongelijkheid' van 20 augustus 2018, terug te zien op NPO start.

⁷⁴ Judith Butler, *Precarious life, the powers of mourning and violence*, London: Verso, 2004, p. 131-135.

gevonden worden om, wat Butler aanreikt, te verwoorden wat verloren is, wie je verloren hebt en wat dat jou, vervolgens doet. Jij, die zo *ontdaan* bent in dit verlies. Dáár is de plaats waar transformatie plaats heeft en die andere *ik* verschijnt aan de ander. Immers, je bent niet meer dezelfde, zo stelde Butler. Het verlies van die ander, verandert je voorgoed. Het is ook de plaats waar ontdekt wordt, waar ontmoet wordt, zoals Pulcini verwoordt. Hier kan ervaren worden die verwevenheid die er is, vanuit de gedeelde ervaring van kwetsbaarheid. Hier worden de beelden aangereikt, vanuit het handelen en spreken; beelden van waaruit verbeeld kan worden. Door die ander, die misschien binnen, of v er buiten deze ruimte is, maar deze wel kan waarnemen.

Het brengt mij bij de vraag welke ruimte(n) er gemaakt werd(en) rond de MH17-ramp. Was het spontane monument bij vertrekhal 3 op de luchthaven Schiphol wellicht zo'n ruimte? En de herdenkingsbijeenkomsten: boden zij deze ruimte voor verbeelding, voor ontdekking, voor verhalen rond 'ontdaan zijn', voor antwoorden op die vraag aan elkaar "Wie ben je?"

2.7 Samenvatting en reflectie

Voordat het empirisch gedeelte van dit proponentswerkstuk wordt beschreven, wordt eerst teruggekeken naar het hierboven geschetste theoretische kader.

Allereerst werd hierin geduid wat een contrastervaring inhoudt en hoe deze zich kan verbreden van een individuele ervaring naar een ervaring op collectief niveau. Vervolgens is gekeken welke reacties op een dergelijke ervaring worden beschreven; wat er gebeurt er met mensen wanneer ze zich geconfronteerd zien met een schokkende gebeurtenis. Voorts is de blik gericht op de articulatie van de ervaring: het benadrukken van de gebeurtenis en wat mensen in deze buiten-gewone omstandigheden raakt. Er werd stil gestaan bij het dialoogmodel van Christa Anbeek, en vervolgens werd ritualiteit belicht. Vanuit verschillende bronnen is gekeken welke functies ritualiteit heeft, in het bijzonder rond schokkende gebeurtenissen. Daarnaast is een model neergezet vanuit de onderzoeksgroep van *Ritual Studies*, een model dat verschillende dimensies in het ritueel onderscheidt en daarmee een analytisch instrument kan zijn om rituelen te bestuderen. Tenslotte werd een drieluik geschetst van filosofische uitwerkingen van belangrijke inspiratoren voor de uitwerking van de contrastervaring van Christa Anbeek. In haar stellingname dat een dergelijke ervaring begin kan zijn van een herori entatie op existentieel en moreel niveau verwijst zij, onder andere, naar de 3 filosofen die hier aan het woord kwamen. De wijze waarop zij een dergelijke herori entatie belichten, en de begrippen die zij daarbij noemen, werden beknopt uitgewerkt.

Deze theoretische observaties bieden verschillende vragen en aandachtspunten voor het empirische deel, dat volgt.

Allereerst: hoe relateren de beschreven dynamieken van een contrastervaring aan hetgeen hoorbaar en zichtbaar was in de expressies rond de MH17-ramp?⁷⁵ Zijn deze te beluisteren in hetgeen de pastores en de vrijwilligers van het luchthavenpastoraat vertellen in de interviews die met hen zijn gehouden? Zij zagen en beluisterden in de eerste dagen na de ramp een groot aantal mensen die naar de luchthaven kwamen of hier werkzaam zijn. En zijn deze dynamieken ook te beluisteren en/of te zien in de drie herdenkingsbijeenkomsten en zichtbaar in het materiaal van de remonstrantse geloofsgemeenschappen dat is bestudeerd?

⁷⁵ Zie voor de volledige lijst, 2.4, p. 14-15.

Zijn er referenties aan lichamelijke reacties en aan gevoelens van schok en ongeloof; verdoofdheid, ontkenning en onverschilligheid? Wat wordt zichtbaar en/of hoorbaar rond verdriet, angst en gebrek aan vertrouwen en perspectief? Wordt er gerefereerd aan besluiteloosheid en onrust? Is er expressie van irritatie, van boosheid en woede? En zijn gevoelens van verlatenheid, van verlies van intimiteit en de wens zich af te zonderen of juist de regie te nemen zichtbaar en/of hoorbaar? En lichten er in deze bronnen wellicht aanvullende dynamieken op?

Vervolgens wil ik kijken naar de articulatie van de contrastervaring. Het bronmateriaal hiertoe is, opnieuw, de informatie die verkregen is uit de verschillende interviews, het bestudeerde beeldmateriaal en het toegezonden materiaal uit de remonstrantse geloofsgemeenschappen. Waar, en op welke wijze was er ruimte voor articulatie en hoe werden daarin aspecten van dialoog en ritualiteit zichtbaar? ⁷⁶

Welke functies hebben de rituele expressies die genoemd worden in de interviews en bestudeerd zijn vanuit het beeldmateriaal en de ingezonden reacties van de geloofsgemeenschappen? En zijn hier referenties aan de vergezichten die Geertz en Anbeek schetsen? Licht het ervaren van nabijheid, verbondenheid en re-integratie hier op, dat Wils schetste? En wordt hier wellicht iets zichtbaar van de herbeleving van de eigen rouw- en verlieservaring in het collectief rouwen, zoals Grimes aandroeg?

De auteurs van *Rampenspirit* stellen dat symbolisch handelen een wezenlijke rol kan spelen in hetgeen zij zien als belangrijkste taak in de psychosociale hulpverlening na rampen: *zingeving* en *verbinding*. Welke symbolen worden zichtbaar in het bronmateriaal?

Tenslotte: in de theorie van Anbeek over de dialoog als articulatie van de contrastervaring en in de filosofische bespiegelingen van Arendt, Pulcini en Butler werd duidelijk dat woorden en beelden een belangrijke rol spelen in ons uitreiken en omzien naar de ander. Woorden en beelden zijn het, die reflectie op gang brengen. Reflectie op onze eigen kwetsbaarheid en die van de ander; reflectie op de daaruit voortkomende ontdekking van verwevenheid met die ander (ook als we die (nog) niet kennen) én reflectie op datgene wat we als waardevol ervaren. Woorden en beelden zijn het die ons ten diepste vertellen wie we zijn. Dit ontdekken en na-denken biedt potentie voor een verbreding van de prille verbondenheid die lijkt te ontstaan in de collectieve contrastervaring.

Het betoog van de denksters maakt nieuwsgierig naar de woorden en beelden die aangereikt werden in de publieke bijeenkomsten die rond de MH17-ramp werden uitgezonden en hetgeen plaatsvond bij het spontane monument bij vertrekhal 3 op de luchthaven. Zijn hier wellicht elementen in te ontdekken die raken aan *nataliteit: aan verschijnen aan elkaar, vergeven en beloven, iets nieuws beginnen*? Is hier de ruimte, die Arendt benoemt om te handelen, te spreken?

Welke plaats is er voor het benoemen van de eigen kwetsbaarheid en het ervaren van verlies; van het ontdekken wát er verloren is, zoals Butler aanreikt? En telt hier elk verlies? Zijn er referenties aan de ongelijkheid die Butler schetst: ongelijkheid in het kunnen vertellen en beluisterd worden in de eigen verlieservaring?

⁷⁶ Zie 2.5, p. 16-25 voor de theoretische uitwerkingen rond de articulatie van de contrastervaring.

Worden hier begrippen als *relationaliteit* en *verbondenheid* benadrukt? Is dit samenkomen en samenzijn wellicht instrumenteel in het *verbeelden* van kwetsbaarheid, waar Pulcini over spreekt?

De analyses van woord en beeld bij de drie publieke bijeenkomsten die zijn bestudeerd, willen hiertoe inzicht bieden. Het begrip *verbondenheid*, en de verbreding hiervan vanuit de gevoelde ervaring krijgt ook aandacht in de interviews met de verschillende pastores. Hoe zien zij dat een ervaring als de MH17 kan bewerkstelligen dat we, als samenleving, onze perspectieven verleggen naar de ander die we (nog) niet kennen?

Om op een overzichtelijke wijze de gegevens die zijn verkregen uit het bronmateriaal in het volgende hoofdstuk te presenteren, worden er 4 groepen geïntroduceerd. Het sjabloon van Post, Nugteren en Zondag, dat eerder werd beschreven, vormt hiertoe inspiratie en is uitgebreid.⁷⁷ De groepen zullen, achtereenvolgens, beschrijven:

- de confrontatie met het gebeurde
- de ervaring van verbondenheid in de ontregelende ervaring
- het aanreiken van oriëntatie en perspectief
- referenties aan de uitwerkingen van Anbeek, Arendt, Butler en Pulcini

In de laatstgenoemde groep wordt het bronmateriaal in dialoog gebracht met de hierboven genoemde noties van de denkers. Het zal, in deze verkennende scriptie, een dialoog zijn die beperkingen kent en antwoorden genereert die voorlopig van aard zijn: de omvang van de eindscripctie laat eenvoudigweg een zeer grondige analyse niet toe. Desalniettemin zal ik, met de ruimte die ter beschikking is, zoveel mogelijk proberen de denkers recht te doen.

Hoofdstuk 3: de collectieve contrastervaring: een empirische benadering

In dit hoofdstuk worden de resultaten gepresenteerd van het empirisch onderzoek. Er is op verschillende wijze informatie verzameld. Er zijn interviews gehouden en televisiebeelden zijn bekeken, geregistreerd en geanalyseerd. Aanvullend zijn de ingekomen schriftelijke reacties op een oproep naar remonstrantse predikanten bestudeerd. Allereerst zal hieronder worden ingegaan op de wijze waarop dit materiaal is verzameld en bestudeerd. Vervolgens worden de gegevens die hieruit zijn voortgekomen, beschreven.

3.1 De verantwoording van werkwijze bij het verzamelen van informatie van vrijwilligers van het luchthavenpastoraat en de luchthavenpastores

In het najaar en de winter van 2018 is er gesproken met vijf vrijwilligers van het Luchthavenpastoraat Schiphol en één van hun pastores. Allen waren in dienst ten tijde van de MH17-ramp en hebben in de dagen na de ramp vormgegeven aan crisis- en presentiepastoraat. De vrijwilligers deden dit vooral op de plaats waar al snel een spontaan monument werd opgericht: bij vertrekhal 3. Op deze plek waren vele slachtoffers, naar alle waarschijnlijkheid, een aantal dagen hiervoor de luchthaven binnengekomen; hierachter bevinden zich namelijk de incheckbalies van Malaysia Airlines. Dit werd dé plaats waar mensen naar toe kwamen om hun medeleven te betuigen.

⁷⁷ Zie 2.5.2. voor de beschrijving van deze dimensies.

Voor de pastor was dit één van de onderdelen van het pastorale werk dat hij, samen met zijn twee collega's, uitvoerde in de dagen na de ramp.

In de gesprekken stond dit onderdeel centraal. Immers, het spontane monument, was publiek toegankelijk en groeide al snel uit tot een plaats waar publieke, collectieve rouw vorm kreeg.

Er werd met vijf vrijwilligers gesproken. Hen werd vooraf kort geschetst waarover het onderzoek zou gaan en hoe dit gesprek daarin paste. Een gesprek duurde ongeveer 45 minuten en vond plaats op de luchthaven (3x) of thuis bij de vrijwilliger (2x). Het gesprek centreerde zich rond 3 vragen:

-Welke herinneringen heb je aan je aanwezigheid bij het spontane monument bij vertrekhal 3?

-Welke emoties zag en beluisterde je bij de mensen die voorbijkwamen?

-Hoe kijk je nu terug op je betrokkenheid?

De eerste twee vragen waren gericht op het inventariseren van het voorkomen van de dynamieken die bij een contrastervaring zijn beschreven in het theoretische kader. Kwamen deze hier terug; werden ze wellicht aangevuld? Daarnaast wilde ik graag weten welke mensen hiernaar toe kwamen en wat zij hier deden. Welke (rituele) expressies werden zichtbaar; wat werd hier gearticuleerd en door wie? De derde vraag beoogde reflectie op de eigen beleving; een vraag die niet direct ter informatievergaring diende, maar voor de vrijwilliger gelegenheid bood de eigen betrokkenheid en ervaringen te articuleren.

Er werd daarnaast gesproken met twee luchthavenpastores: priester Timmermans (Schiphol) en dominee van Nie (Eindhoven). Opnieuw werd geïnventariseerd welke dynamieken er zichtbaar werden op de luchthavens en hoe mensen blijk gaven van hun betrokkenheid. Welke expressies zagen de pastores? Waren er ook in Eindhoven, naast het militaire ritueel dat op het niet-civiele deel van het vliegveld vorm kreeg, spontane articulaties van medeleven? Daarnaast werd de pastores gevraagd naar hun visie op dit collectieve rouwen en de verbondenheid die daarin zichtbaar lijkt te zijn. Hoe duiden zij dit, en zien zij dit als een tijdelijk verschijnsel of ligt er mogelijk de potentie in besloten voor een meer duurzame verbondenheid? Wat zou daaraan bijdragen en zien zij daarin voor zichzelf een rol, als vertegenwoordigers van geloofsgemeenschappen? De antwoorden die deze vragen genereerden wilde ik graag naast het gedachtegoed van Arendt, Butler en Pulcini leggen. Klinken in deze antwoorden noties, die relateren aan de begrippen die uitgewerkt zijn in hoofdstuk 2? Aansluitend werd ook de pastores gelegenheid gegeven te reflecteren op de eigen beleving en betrokkenheid.

De gesprekken duurden ongeveer 60 minuten en vonden plaats op de luchthavens Schiphol en Eindhoven.

Telkens werd een verslag gemaakt van de gesprekken met de vrijwilligers en de pastores, welke, ter goedkeuring, aan hen werd voorgelegd.⁷⁸

Aanvullend op het materiaal verkregen uit deze gesprekken, is er beeldmateriaal voorhanden van een korte presentatie op de internationale conferentie voor

⁷⁸ De verslagen zijn opvraagbaar.

luchthavenpastores, de IACAC. Deze werd kort na de ramp in Amsterdam gehouden (19-24 augustus 2014) en bood, naast het thema *gastvrijheid* ruimte voor reflectie op de ramp. Hier vertelde ik over de ervaringen van de vrijwilligers.⁷⁹ In de analyse van de beelden van deze reflectie is in het bijzonder gekeken naar het benoemen van dynamieken van de contrastervaring en van expressies van rouw en ritueel.

3.2 De verantwoording van werkwijze bij de woord- en beeldregistratie van de 3 herdenkingsbijeenkomsten

Er zijn drie herdenkingsbijeenkomsten uitgekozen die in de eerste maanden na de ramp plaats vonden. De bijeenkomsten waren verschillend van karakter, maar in alle 3 stond de articulatie van hetgeen gebeurd was, centraal. De wijze waarop deze articulatie vorm en inhoud kreeg, werd samen met nabestaanden overdacht. Doordat de bijeenkomsten werden uitgezonden op de (regionale) televisie, hadden ze een breed bereik in de samenleving. Het gaat om de bijeenkomsten in de St. Joriskerk in Amersfoort (23 juli 2014); in de St. Vituskerk in Hilversum (17 augustus 2014) en de Nationale Herdenking MH17 in de RAI (10 november 2014).⁸⁰

Allereerst zijn de televisiebeelden bekeken en geregistreerd.⁸¹ Deze registratie vormde de basis voor de analyse; de werkwijze die daarbij is gehanteerd volgt bij 3.5.

3.3 De verantwoording van werkwijze bij de interviews met betrokkenen bij de herdenkingsbijeenkomsten

Graag wilde ik spreken met hen die een rol speelden in de organisatie en vormgeving van de herdenkingsbijeenkomsten die zijn bestudeerd.

Twee pastores waren bereid hierover in gesprek te zijn: Ds. Nijwening, doopsgezind predikante in de Paleiskerk in Den Haag en pastoor Dresmé van de St. Vituskerk in Hilversum. Zij verleenden hun medewerking aan, respectievelijk, de herdenkingsbijeenkomst in de St. Joriskerk in Amersfoort (23 juli 2014) en in de St. Vituskerk in Hilversum (17 augustus 2014). Met beiden had ik een gesprek in het najaar van 2018. Elk gesprek duurde ongeveer 60 minuten. Ds. Nijwening sprak ik in Den Haag, pastoor Dresmé in Hilversum. Hen werd gevraagd te reflecteren op de organisatie van de bijeenkomst; de keuzes die gemaakt werden wat betreft de locatie, de vorm en inhoud en rol van de nabestaanden. Daarnaast vroeg ik hen op welke wijze het publieke karakter van de bijeenkomst een rol speelde en hoe zij, in het licht van de dimensies van *Ritual Studies* deze bijeenkomst zouden benoemen. Tevens vroeg ik hen of zij het mogelijk achten dat de verbondenheid die in de

⁷⁹ IACAC: International Association of Civil Aviation Chaplains, zie www.youtube.com, zoekterm 'Reflections on the MH17 disaster response', IACAC Conference, August 2014.

⁸⁰ De bijeenkomst in Amersfoort werd georganiseerd door een aantal omroepen (EO; IKON; RKK; ZvK en KRO-NCRV) en de Raad van Kerken en werd rechtstreeks door de NPO uitgezonden. De titel van de bijeenkomst luidde: *Verbonden in verdriet: Een uur van bezinning en gebed*. Zie www.npostart.nl, zoekterm: Verbonden in verdriet: een uur van bezinning en gebed. De bijeenkomst in Hilversum, die zich primair richtte op de slachtoffers die afkomstig waren uit Hilversum en omgeving, werd rechtstreeks uitgezonden door de regionale zender Noord-Holland TV, fragmenten werden getoond op de publieke omroep. Zie www.youtube.com, zoekterm: Herdenking vlucht MH17 om deze bijeenkomst terug te zien. De bijeenkomst in de RAI tenslotte, is rechtstreeks door de NPO uitgezonden. Helaas is deze niet meer in zijn geheel terug te zien. Fragmenten zijn terug te zien via www.youtube.com, zoekterm: nationale herdenking mh17.

⁸¹ De bijlage *Herdenken in woord en beeld* omvat vrijwel alle bijdragen van de diverse sprekers, alsmede een groot aantal teksten van liederen die ten gehore zijn gebracht. In beperkte mate is er ook in opgenomen, hoe de camera de diverse onderdelen in de bijeenkomsten in beeld bracht. De bijlage is opvraagbaar.

contrastervaring zo prominent lijkt, vastgehouden en vergroot kan worden. Kan er, zoals Butler beschrijft, een morele heroriëntatie volgen uit een gebeurtenis als deze? En speelt een bijeenkomst als deze daarin een rol? Speelt een geloofsgemeenschap daarin een rol? Als bij de eerdere interviews, werd ook hier uitgenodigd de eigen ervaringen rond de betrokkenheid te delen. Hoe is deze destijds beleefd en hoe wordt er nu op teruggekeken? Na afloop werd een verslag gemaakt dat hen werd gestuurd ter goedkeuring.

3.4 De verantwoording van werkwijze bij het verzamelen van het materiaal van remonstrantse predikanten

In november 2018 en maart 2019 werd een brief verstuurd naar de remonstrantse predikanten waarin hen gevraagd werd of zij betrokken waren geweest bij een herdenkingsbijeenkomst rond de MH17-ramp en/of zij in hun vieringen aandacht hebben gegeven aan de ramp. Daaraan gekoppeld was het verzoek, indien er nog materiaal voor handen was, dit te mogen ontvangen en te bestuderen.

Er kwamen veel reacties: een groot aantal predikanten gaf aan ten tijde van de ramp op vakantie te zijn geweest. Vier predikanten stuurden mij materiaal toe: een column die verscheen in het maandblad van de gemeente in de zomer van 2014; twee gedenkmomenten binnen vieringen die kort na de ramp plaatsvonden; en een gedeeltelijke orde van dienst van een viering, die eveneens kort na de ramp plaats vond.⁸²

De aandachtspunten bij de bestudering hiervan waren:

- referenties aan dynamieken rond de contrastervaring.
- rituele elementen.
- referenties aan verbondenheid.
- referenties aan heroriëntatie.

3.5 Het categoriseren van het analysemateriaal: een vierdeling

Bovenstaande laat zien dat er veel en divers materiaal is. Om tot een werkbaar én inzichtelijke analyse te komen, zijn er 4 groepen gehanteerd waarin de informatie die de verschillende bronnen aanreikten, zijn geplaatst.

De **eerste** groep omvat al die informatie die betrekking heeft op *de confrontatie met hetgeen gebeurd is*: de dynamieken rond de ervaring die werden verwoord of uitgedrukt en de verschillende (rituele)articulaties die, in dit kader, zichtbaar werden.

In de **tweede** groep staat *het ervaren van verbondenheid* centraal: waar, en op welke wijze is dit zichtbaar of hoorbaar in het bronmateriaal?

De **derde** groep licht uit dit materiaal de elementen op, die *oriëntatie en perspectief* aanreikten.

De **vierde** groep, tenslotte, beschrijft op welke wijze in het bronmateriaal referenties zichtbaar of hoorbaar waren aan de noties die Anbeek, Arendt, Butler en Pulcini in het theoretisch kader aanreikten. Wat licht in het materiaal op rond *articulatie in dialoog* (Anbeek) *nataliteit, verschijnen aan elkaar, vergeven en beloven* en *macht* (Arendt); het uitdrukken *wie en wat er verloren is* en hoe *ontdaan* je bent, het zien van het *gelaat van de ander, hiërarchie van verlies* en *morele heroriëntatie* (Butler); *verbeelding en relationaliteit* en *verbinding vanuit een gedeelde kwetsbaarheid* (Pulcini)?⁸³

⁸² Dit materiaal is toegevoegd aan de bijlage *Herdenken in woord en beeld*.

⁸³ Daar, waar het materiaal niet eenduidig is van aard, zal gekozen worden voor de indeling in de groep die het meeste raakvlakken heeft met het materiaal. Mocht dit niet mogelijk zijn, dan wordt het ingedeeld in meerdere groepen, met daarbij, indien nodig, een toelichting.

In wat nu volgt, zal het verzamelde materiaal gepresenteerd worden. De hierboven beschreven groepen vormen het sjabloon voor de analyse van dit materiaal.

3.6 De confrontatie met de gebeurtenis: referenties en articulaties in woord en beeld

Op de luchthavens, bij de herdenkingsdiensten en binnen de remonstrantse geloofsgemeenschappen werd het volgende zichtbaar en/of hoorbaar:

-Op de luchthaven:

In de interviews met de vrijwilligers en pastores van het luchthavenpastoraat van Schiphol stond hetgeen zij gezien en gehoord hebben tijdens het presentiepastoraat bij vertrekhal 3 centraal. Mensen kwamen hier vanuit diverse motieven, zo viel te beluisteren en te zien: Om bloemen, briefjes, tekeningen, foto's en knuffels te brengen. Om daarmee zichtbaar te maken wat ze zo missen, wat ze verloren hebben. Om te zien óf, of dát het echt waar was. Om het condoleanceregister te tekenen. Om te zijn op een fysieke plek waarlangs hun geliefden langs waren gegaan, nog maar zo kort daarvoor. Om onderdeel te zijn van het geheel van rouwende mensen. Om? Dat konden ze soms niet goed onder woorden brengen: om *iets* te doen.

De vrijwilligers vertelden hoe ontgaan mensen waren, verbijsterd, verdwaasd en vol ongelooft:

Wat mij nog sterk bijstaat van toen, vooral in het begin: personeel van de KLM dat zó van streek was, zó geschrokken. Ze vertelden dat ze de mensen die waren omgekomen hadden ingecheckt, en naar de gate verwezen. Daar hadden ze gestaan, de mensen een goede reis gewenst en een grapje met ze gemaakt. Zo was er bij hen het gevoel ontstaan dat ze de mensen een beetje 'kenden', er was toch een beetje een band ontstaan, zo voelden ze. (...).

Er klonken woorden van machteloosheid, afschuw, boosheid en woede. Er was zichtbaar en hoorbaar verdriet, mensen liepen verloren rond, waren verslagen en stil:

"Ik herinner mij een crew van Malaysia Airlines. Ze kwamen naar het monument en waren er stil. Allemaal jonge mensen waren het, die rouwden om al die jonge collega's. Het kwam zo dichtbij voor hen. En ze hadden al eerder een crew verloren, een vliegtuig dat verdwenen is."

Onder de bezoekers van het monument waren ook veel vertrekkende vakantiegangers. Zij stopten hier, alvorens op reis te gaan, en tekenden het register en legden bloemen neer. Ze vertelden hoe het gebeurde hen zo raakt: ze gingen nu zelf op vakantie met het gezin. Hoe konden ze nu plezier gaan beleven en mocht dat eigenlijk wel? In de gesprekken met hen klonk een verlegenheid met het eigen geluk en een besef van kwetsbaarheid door, zo vertelt een vrijwilliger. Mensen vertelden ook hoe zijzelf *net* niet in het vliegtuig zaten: door een overboeking of door een verandering in de reisplannen. De ramp kwam zo heel dichtbij, vertelden ze. Anderen verhaalden over de omgekomen mensen die ze kenden uit hun dorp, van de school, of van de vereniging.

Voor een aantal vrijwilligers, zo werd later door hen verwoord, bracht het gebeuren ook de confrontatie met eerder eigen verlies en rouw.

Op de luchthaven van Eindhoven kwamen ook veel mensen expressie geven aan hun betrokkenheid op het gebeurde. De gevoelens die bezoekers verwoordden waren niet anders dan die op Schiphol, zo vertelt ds. van Nie. Aanvullend benoemt ze de beduusdheid en ingetogenheid die er was, de stilte en eerbied voor de slachtoffers. De rituele expressies waren eveneens identiek: ook hier werden bloemen, briefjes, tekeningen en knuffels gebracht.

-In de herdenkingsbijeenkomsten:

Hier werd de confrontatie met hetgeen gebeurd is op verschillende manieren verwoord en/of zichtbaar:

In beelden: voorafgaande aan de bijeenkomst in Amersfoort waren er, onder andere, camerabeelden van de rampplek en delen van het vliegtuig; van de trein die uit Charkov vertrok en de aankomst van de eerste lichamen in Eindhoven; van vlaggen halfstok en van spontane monumenten in dorpen en steden. De toespraak van de Koning werd in beeld gebracht: hij sprak over de onmacht en wanhoop van de getroffenen die zo voelbaar was. Er was een shot van het monument op Schiphol waar 2 mensen in de camera een oproep deden aan president Poetin om de lichamen van hun kinderen terug te brengen.

In Hilversum werden beelden van de Stille Tocht getoond, die voorafging aan de bijeenkomst: zichtbaar werd hoe voor elk slachtoffer uit Hilversum een duif werd opgelaten, en een groep duiven voor alle slachtoffers. Ook werden hier verschillende keren de foto's van de slachtoffers, die opgesteld stonden in de St. Vitus, in beeld gebracht. Dit laatste gebeurde ook in de RAI: de foto's van slachtoffers werden geprojecteerd op grote schermen die rondom de aanwezigen waren, terwijl zangeres Glennis Grace het lied *I was here* zong. Ook de namen werden hier geprojecteerd. In de RAI werd met de camera ook telkens teruggekeerd naar het midden van de ronde zaal: hier was een cirkel gemaakt waarin 298 glazen stulpen stonden, met daarin een kaars. Voor elk slachtoffer één. Ze waren geplaatst op mos, met daarom heen kleurrijke bloemen.

Er waren ook beelden van interviews met mensen die naar de bijeenkomsten kwamen. Ze vertelden hoe dichtbij de ramp kwam: ze kenden jonge mensen die waren omgekomen. Twee jongens vertelden hoe erg ze het vonden dat kleine kinderen die op vakantie gingen, waren omgekomen. Een meneer vertelde dat hij zijn boosheid en onbegrip hier wilde brengen, bij God.

In welkomstwoorden en toespraken: de welkomstwoorden benadrukten hoe dichtbij de ramp voor iedereen was, niet alleen voor de directe nabestaanden. Iedereen leek wel iemand te kennen die was omgekomen. Er werd gerefereerd aan de enorme impact die de ramp had. Pastoor Jules Dresmé in Hilversum opende met de volgende woorden:

“Weken van ongekend verdriet, verwarring, onzekerheid, boosheid en intense rouw begonnen toen op 17 juli vlucht MH 17 werd neergeschoten. Al snel werd duidelijk welk een gruwelijke, onvoorstelbare menselijke tragedie hierdoor werd veroorzaakt.”

Verschillende familieleden en vrienden spraken over het verlies van hun geliefden. Ze vertelden over de ontzetting, de onmacht en woede. Over angstig, onzeker en radeloos worden in hetgeen gebeurd was en nog komen gaat. Over eenzaam zijn, pijn ervaren en

geen perspectief meer zien. Over hoe de wereld op zijn kop staat en je zo graag alles zou willen terugdraaien. Over zoveel dat je nog had willen doen met die ander. Een nabestaande in de RAI:

Wij hadden een geweldige oudste zoon (...), wij hadden een prachtige schoondochter (...), en we hadden onze held, onze jongste kleinzoon (...). Hadden, lieve mensen. Dat hadden is op ons allemaal van toepassing. Onze dierbaren zijn met een klap uit de lucht geschoten. (...) Diverse beelden flitsen voorbij. Beelden die duidelijk maken dat we in een horrorscenario zijn terechtgekomen. Een scenario van onmacht, woede en onbegrip. (...) Het maakt ons angstig en onzeker.

Ds. Richard Roest in Amersfoort vertelde over zijn deelname aan de Stille Tocht in zijn woonplaats:

“Ik hield de fakkel hoog, erg hoog..., in deze duisternis van verdriet, van verslagenheid voel ik verzet en verontwaardiging. De liefde zál overwinnen, licht breek door!!”.

Premier Rutte vroeg zich in de RAI af *wat als*: wat als er andere keuzes waren gemaakt door de slachtoffers, ze op een ander moment waren vertrokken. Een vraag zonder antwoord, noemde hij het. Hij las de dichtregels van Anne Vegter erbij voor, die vertellen over het ongeloof in de gebeurtenis.⁸⁴ En hij vervolgde:

“Er is geen ‘wat als’. Er is alleen de harde realiteit van 298 doden, 196 van hen waren Nederlands. Hun levens blijven voor altijd onvoltooid. Hun stemmen worden niet meer gehoord, hun aanwezigheid, hun talenten, hun vriendschap en hun liefde. Het is van hen weggenomen. Zomaar ineens.”.

Een van de nabestaanden in Hilversum vroeg aandacht voor de wijze waarop er in de krant verslag was gedaan over de ramp en hoe er daarin meteen met de vinger werd gewezen naar schuldigen. Daarbij werden ook lokale reddingswerkers en burgers bekritiseerd. Hij benoemde zijn moeite met deze verslaglegging en vroege conclusies en vroeg om erkenning voor hun werk onder moeilijke omstandigheden.

In liederen en gedichten: in Amersfoort werd gezongen over de duisternis die gevoeld wordt (LB 598) en over het leed dat mensen bij elkaar aanrichten.⁸⁵ Het *Kyrie* werd gezongen, als roep aan de Ene om zich te ontfermen. Iris Kroes zong *I still cry*. In Hilversum zong het Grootomroepkoor eveneens het *Kyrie* en *Ihr habt nun Traurigkeit*.⁸⁶ In de RAI klonk *Silence of the clouds* waarbij beelden van wolken en van de vliegtuigen die in Eindhoven aankwamen, werden getoond.⁸⁷ Marco Borsato zong hier *Voor altijd*, over het moeten missen van je geliefde. Het Grootomroepkoor zong *Sleep* over de rusteloosheid voor het slapen gaan, en *Lacrimosa*: een lied dat verhaalt over de dag van tranen, de dag van het

⁸⁴ Zie voor deze tekst de binnenzijde van het titelblad.

⁸⁵ Lied *Wij die met eigen ogen*, van Huub Oosterhuis.

⁸⁶ Het *Kyrie* uit het Requiem van Maurice Duruflé en *Ihr habt nun Traurigkeit* uit *Ein deutsches Requiem* van Johannes Brahms.

⁸⁷ *Silence of the clouds*, een compositie van Sebastiaan Koolhoven.

oordeel.⁸⁸ Douwe Bob zong *Beautiful*, over de dubbelheid van het leven: zó mooi en tegelijk zó oneerlijk.

Een gedicht van Mirjam van Galen werd in Hilversum voorgedragen:

*“Ik ken je niet, toch zit je al dagen in mijn gedachten, want je had mijn vader kunnen zijn, of mijn zusje (...).”*⁸⁹

Een nabestaande in de RAI dichtte ‘*Waarom*’; hieronder volgen enkele regels:

In de enormiteit die nu werkelijkheid is, zit ik alleen op mijn eiland. Samen met mijn gedachtes, met mijn verdriet, en mijn herinneringen. Mijn hart is gebroken, ik wist niet dat pijn ook in deze vorm bestond. Ik schud nee, en tranen, continue, blijven maar rollen over mijn gezicht. (...) En als ik mij afvraag wat ik zou willen en met wie ik dat zou willen, ja, dan voel ik mij verslagen, want wat ik wil kan niet meer samen met hen.

In rituele expressies⁹⁰: in de bijeenkomsten waren of werden kaarsen opgestoken. In de RAI stonden deze in glazen stulpen, één voor elk slachtoffer. In Hilversum werden er 16 kaarsen ontstoken aan de Paaskaars, één voor elk slachtoffer uit Hilversum en één voor alle andere slachtoffers. In Amersfoort staken de aanwezigen waxinelichtjes aan op een tafel die in een kruisvorm was opgezet. Vijf mensen ontstaken ieder een kaars, die vervolgens op een kruis werd geplaatst dat voor de preekstoel lag.

In elke bijeenkomst werden de namen genoemd. In Amersfoort gebeurde dit impliciet: hier werd bij de voorbeden een lied gezongen dat aanvangt met: *Noem de naam, herinner de naam*: de namen werden als het ware bij de Ene gebracht.⁹¹ In Hilversum en in de RAI gebeurde het expliciet: burgemeester Broertjes noemde de namen van de slachtoffers uit Hilversum, en in de RAI werden alle namen genoemd, door verschillende familieleden. Aansluitend volgde in Hilversum en in de RAI een minuut stilte, zo mogelijk stonden aanwezigen hierbij op. In de RAI werd hierbij ook naar de *Last Post* geluisterd en werd het eerste couplet van het *Wilhelmus* gezongen. In Amersfoort volgde deze minuut stilte voor de uitzending en zegen.

Daarnaast werden er in elke bijeenkomst bloemen gelegd: in Amersfoort aan het slot van de bijeenkomst, buiten op het St. Jorisplein; in Hilversum op twee momenten in de bijeenkomst: door de sportclubs en scholen waar de slachtoffers op zaten, en aan het eind van de bijeenkomst, door alle aanwezigen. In RAI staken het koningspaar en hun gevolg in een bloemenwand een bloem bij de naam van een slachtoffer. Hier liepen ook klasgenootjes van de Nederlandse slachtoffers rondom de cirkel waar de glazen stulpen met kaarsen stonden, en legden hier ieder een bloem bij.

⁸⁸ *Sleep* van Eric Whitacre; *Lacromisa* uit het Requiem van W.A. Mozart.

⁸⁹ Zie voor het volledige gedicht p. 2.

⁹⁰ De herdenkingsbijeenkomsten vormen een ritueel op zichzelf. Daarbinnen is er sprake van een aantal specifieke rituele expressies die hier benoemd zullen worden. Voor Amersfoort geldt dat het hier om een dienst van gebed en bezinning gaat: een dienst met veel rituele elementen uit een reguliere kerkdienst.

⁹¹ De commentator vertelt dat het hier om een Taizélied gaat. Dit lied bleek niet eenvoudig te achterhalen: het lijkt dat er woorden gezet zijn op een melodie van het Taizélied *Blijf bij mij en waak hier met mij*.

In Amersfoort, waar de bijeenkomst een sterk religieus karakter had, werd Psalm 22 gelezen, waarin wanhoop en verlatenheid centraal staat. In de voorbeden werd het verdriet en gemis, de verslagenheid en diepe verontwaardiging benoemd. Ook in de overweging van Klaas van der Kamp werd de confrontatie met het gebeurde benoemd:

“Want hoe bestaat het? Mensen zoals u en zoals ik, ze zijn zomaar ineens weggerukt. Op weg naar een lezing, op weg naar een vakantiebestemming. Baby’s nog. Een kind in een rood jurkje. Familie van ons, vrienden. Weg. Hoe bestaat het?”

Theologe Jacobien Geel vertelde in de RAI over de dagen die komen gaan voor de nabestaanden:

“Dagen waarop ieder op zijn eigen manier de pijn moet aangaan. Waarop het verdriet te groot kan worden om een plek te geven, de rouw te rauw. Dagen waarop het je dreigt op te slokken, dat verdriet.”

-In de geloofsgemeenschappen:

Boven de column was door ds. Bonda Job 21, vers 3 gezet:

*“Niemand sprak tot hem een woord omdat ze zagen hoe groot zijn leed was”.*⁹²

Ze schreef voorts over het stil worden op de Dag van Nationale Rouw: een stil worden dat zich doorzette in de zomer van 2014, bij het zien van wat er gebeurde in de wereld. Het maakte dat zij anders naar haar omgeving ging kijken, en dat de veiligheid en het vertrouwen dat er is, zo vanzelfsprekend, haar dankbaar maakte. Maar het maakte ook dat er een zoeken was, naar een innerlijke houding om betrokken te zijn, om gaande te blijven in de wereld en er het goede in te kunnen blijven zien.

De voorgangster in de viering in Amersfoort sprak bij het gedenkmoment uit, welke beklemming zij voelde bij horen van de ramp en het zien van de beelden en hoe geschokt ze was. Ze citeerde het gedicht van Anne Vegter, die dicht over het ongeloof bij het gebeurde.⁹³ Ze zocht, niet naar antwoorden of oplossingen, zo vertelde ze, maar naar woorden van troost. In haar gebed sprak ze over het verdriet, de vragen en de onmacht die het gebeurde bracht.

Het gedenkmoment van ds. Klok werd ingeleid door het noemen van de bepaaldheid die er kon zijn, in het licht van wat er gebeurd was. Een bepaaldheid die anders kon doen verstaan wat er in de viering gezegd zou worden, zou vorm krijgen. Na het stil zijn en gedenken volgde het zingen van lied 730: 1 waarin de confrontatie met het lijden en sterven benoemd wordt. Het gebed sprak over het niet kunnen verstaan van de stem van vrede.

In de viering in Hilversum benoemde de voorganger het verdriet, de boosheid en sprakeloosheid die de ramp teweegbracht. Hij maakte heel concreet hoe de ramp dichtbij kwam en welke impact deze had op de gemeenschap in Hilversum:

⁹² De inzenders van het materiaal hebben toestemming gegeven voor het plaatsen van hun naam en het delen van hun uitwerkingen.

⁹³ Voor de tekst van dit gedicht, zie p. 2.

Aan het begin van deze dienst staan we stil bij de tragische dood van 13 Hilversummers bij de aanslag op het vliegtuig waarmee zij op donderdag 17 juli over het oosten van Oekraïne vlogen. Drie gezinnen, vaders, moeders en zeven kinderen werden wreed het leven ontnomen. We kennen allemaal wel één of meer van hen of anders iemand uit de kring waarin zij leefden.

In de overweging werd benoemd dat het tot voor kort ondenkbaar was, dat mensen in Hilversum slachtoffer van een oorlog zouden worden. Hier werd de impact op de gemeenschap in Hilversum nog sterker in beeld gebracht:

“Als 14-jarige weet je ineens dat een klasgenoot nooit meer terug zal komen, als docent uit Hilversum weet je dat enkele leerlingen die je nog maar net goede vakantie hebt gewenst, niet meer terugkomen, maar ook een collega-docent.”.

In het slot van de overweging werd de gedachte gedeeld dat deze weken ons confronteren met demonen: van *eigen volk eerst* en van geloof in geweld. In het gebed dat volgde werd de verslagenheid die zoveel mensen ervaren door het gebeurde.

3.7 Het ervaren van verbondenheid

-Op de luchthavens:

In de interviews met de vrijwilligers en pastores van het luchthavenpastoraat werd benoemd hoe men hier naar toe kwam om verbondenheid te ervaren met de slachtoffers én met elkaar. Een fysieke plek waar de slachtoffers langs waren gekomen, werd de plek waar bloemen neergelegd werden, waar de laatste eer bewezen werd, bij (voorlopig) gebrek aan een fysieke rustplaats. Er werd expressie gegeven aan het gemis van geliefden en van de ontzetting: middels een brief, een tekening of gedicht, een foto, een kaarsje en bloemen. Daarnaast was er verbondenheid met al die andere rouwenden en wachtenden. Ds. van Nie vertelde over de dag van de aankomst van de eerste lichamen:

“Mensen voelden de behoefte om te komen, erbij te willen zijn, nu de lichamen ‘eindelijk’ thuis kwamen. Een zoeken naar nabijheid, naar verbondenheid. Hier wachtte je immers samen, niet in je eentje bij de TV.”.

Daarin, zo vervolgde ze, wordt het gemis zichtbaar van collectieve verbanden. Er is niet langer een vangnet, een schuilplek, voor die omstandigheden waarin onze kwetsbaarheid zo evident is. De kerk was zo’n plek, vertelde ze, en is die nog steeds. Niet alleen voor stilte, en bezinning, maar ook voor samenzijn. Dat gevoel samen te willen zijn, bracht mensen naar het vliegveld. Mensen omarmden elkaar, vertelden hun verhalen aan elkaar, over hoe ze de slachtoffers kenden, hoe ze het nieuws vernamen, hoe verschrikkelijk het was. Verschillende *crews* van luchtvaartmaatschappijen kwamen naar het spontane monument en waren samen stil, en hielden soms daarbij ook elkaars handen vast.

De komst van de hoge militaire officier uit Australië, die met zijn echtgenote een krans neerlegde bij het spontane monument op Schiphol, maakte veel indruk op de aanwezigen. Hij sprak daarbij, namens zijn regering, zijn condoleances uit naar het Nederlandse volk.

Omstanders condoleerden hem, met het verlies van zoveel Australische landgenoten. Zijn vrouw onttrok zich aan het protocol en was in gesprek met verschillende aanwezigen.

Verbondenheid werd ook gevoeld in de samenwerking op de luchthaven. Vrijwilligers vertelden hoe bijzonder het was met zoveel andere medewerkers samen, mensen te ondersteunen in de droeve omstandigheden.

-In de herdenkingsbijeenkomsten:

Hier waren er de volgende referenties aan verbondenheid:

In beelden: voorafgaande aan de dienst in Amersfoort werd zichtbaar hoe hooggeplaatste personen zich verbonden met de nabestaanden in dit verlies: het koningspaar, premier Rutte en minister Frans Timmermans kwamen in beeld. Daarnaast lieten de beelden van dorpen en van de luchthaven zien hoe Nederlanders zich verbonden voelden in het gebeurde. In Amersfoort waren er gedurende de uitzending telkens beelden van de mensen in en buiten de kerk die waren gekomen om samen met anderen expressie te geven aan hun gevoelens.

De beelden van de Stille Tocht in Hilversum lieten verbondenheid zien, en ook hier ging de camera langs de aanwezigen, binnen en buiten de kerk. In de RAI gebeurde dit laatste niet, maar hier werd wel de officiële binnenkomst van de Koninklijke familie en hun gevolg uitvoerig in beeld gebracht. Bijzonder was, dat zij plaats namen tussen de aanwezigen in. Daarmee wilden ze, zo werd verteld, uitdrukken hoe zij, als alle andere Nederlanders, zich verbonden voelden met het verdriet van de nabestaanden en hen bij deze bijeenkomst niet wilden overschaduwen door hun aanwezigheid.

Ook op de andere bijeenkomsten waren er beelden van andere ‘belangrijke’ personen die hun verbondenheid lieten zien door hun aanwezigheid: ambassadeurs, burgemeesters, bestuurders en kerkelijk leiders.

De mini- interviews met mensen die waren gekomen naar de bijeenkomst, vertelden over de geraaktheid door het gebeurde. Ook als zij niemand persoonlijk kenden die getroffen was, was er het gevoel hier te moeten komen.

In welkomstwoorden en toespraken: de welkomstwoorden van ds. Nijwening in Amersfoort luidden:

Fijn dat u er bent en fijn dat u kijkt. Wij zijn verbonden in verdriet, verbonden in het verdriet dat zoveel mensen heeft getroffen door de aanval op vlucht MH17. We zijn verbonden, verbonden in stilte, want er zijn geen woorden... En toch..., Claudia de Breij vraagt zingend: Mag ik dan bij jou..., als de oorlog komt en ik bang ben..., als het einde komt, en als ik dan alleen ben..., mag ik dan bij jou?

Mogen al die verdrietige mensen bij ons? Ja, ja, u en jij met je woede, je verbijstering, je diepe verdriet, jullie mogen bij ons.

Het niet ervaren van verbondenheid werd in Amersfoort ook geadresseerd: in Psalm 22 in de bewerking van Kees Waaijman bijvoorbeeld, waar het gevoel van verlatenheid woorden krijgt. En in het lied van Huub Oosterhuis *Wij die met eigen ogen*: hierin wordt benadrukt wat mensen elkaar aandoen. In de RAI sprak een van de nabestaanden over het gevoel *geamputeerd* te zijn: het verlies, maar ook de oorzaak van de ramp, de schuldigen en de

wijze waarop er in de eerste tijd werd gecommuniceerd naar nabestaanden, genereerden dit gevoel bij hem.

Premier Rutte, burgemeester Broertjes en pastoor Dresmé vertelden over de enorme saamhorigheid die zichtbaar was in de eerste dagen en weken na de ramp. Broertjes vertelde over de hechte gemeenschap in Hilversum, waar samen werd gerouwd op de scholen, in de buurten, in de kerk en het raadhuis.

Ook nabestaanden vertelden over hun ervaringen van verbondenheid: deze voelde als een *warme deken*, en bracht een *sprankeltje licht*. Jacobien Geel vertelde in de RAI:

(...) Maar zeker een ding verbindt ons: we kunnen erop vertrouwen dat er Een is die alle namen oneindig teder in Zijn handen houdt óf alles hopen en verwachten van het leven vóór de dood, maar voor géén van ons is met de dood de relatie met wie doodging voorbij. (...) Maar er is ook troost en bemoediging die uitgaan van muziek, woorden, het ritueel. Wie verloren en achterbleven weten zich in dit uur omringt door de velen die met hen willen waken. Hierbinnen en ook hierbuiten, in vele huiskamers. De verbondenheid verandert niets aan de feiten, maar maakt het verdriet wel zachter.

In liederen en gedichten: het slotlied in Amersfoort, Lied 416 (LB), verhaalt over de verbondenheid met God die gevoeld mag worden in de wereld. In Hilversum werd het lied *Make you feel my love* van Bob Dylan vertolkt, en de *rapper* die daar een lied in had geweven, zong van het samen zoeken en vinden van antwoorden. In de RAI zong Lenette van Dongen een lied van Brigitte Kaandorp: *Kom dan bij mij*. Hier klonk ook het *Aan mijn vaderland* en het *Wilhelmus*: van het laatste werd verteld in de bijeenkomst dat dit lied geschreven is om mensen een hart onder de riem te steken in tijden van nood.⁹⁴ Er waren ook liederen waarin gevraagd werd om het ervaren van verbondenheid met de Ene: het *Pie Jesu* klonk in de RAI, in Amersfoort en Hilversum werd het *Kyrie* gezongen en in Hilversum klonk ook het *Notre Père*.⁹⁵

In rituele expressies in Amersfoort, Hilversum en de RAI lag er verbondenheid besloten in het samen ondergaan en vormgeven aan het ritueel. Hier was men samen stil, werden er kaarsen aangestoken, werd er gezongen en bloemen en sportshirtjes neergelegd. Er werd samen geluisterd naar het uitspreken van de namen; samen werden namen voorgelezen. Er werd samen gebeden, waarin er ook gevraagd werd naar het ervaren van verbondenheid, met elkaar en met de Ene.

In de ruimte: in de RAI was gekozen voor een ronde opstelling die een gelijkwaardige visuele verbondenheid met de slachtoffers bewerkstelligde: iedereen zat rondom de cirkel waarin de 298 glazen stulpen stonden met daarin de kaarsen. Niemand zat echt vooraan. De Koninklijke familie zat tussen de andere aanwezigen in.

⁹⁴ *Aan mijn vaderland* is een lied van Bernard Zweers. De auteur van het *Wilhelmus* is niet vastgesteld. Waarschijnlijk is het Petrus Datheen, eerder is verondersteld dat het Marnix van St. Aldegonde zou zijn.

⁹⁵ *Pie Jesu*, hier in de bewerking van Andrew Lloyd Webber. Het *Kyrie* komt hier uit de mis G van Franz Schubert, het *Notre Père* is hier uit het Requiem van Maurice Duruflé.

In het *interview met ds. Nijwening en pastoor Dresmé* benoemden zij beiden, dat verbondenheid het centrale element was in de bijeenkomsten waarvan zij deel uitmaakten. Ds. Nijwening vertelde dat die verbondenheid zichtbaar en voelbaar werd in het aansteken van de kaarsjes, het leggen van de bloemen buiten, het samen stil zijn, samen bidden en samen zingen. Pastoor Dresmé koppelde de verbondenheid, die benadrukt en gevoeld werd, aan het perspectief dat de bijeenkomst aanreikte.

-In de geloofsgemeenschappen:

In de bijdragen van de remonstrantse geloofsgemeenschappen klonk het ervaren van verbondenheid door in de volgende illustraties:

Ds. Bonda schreef over het samen stil zijn en kijken naar de beelden van de aankomst van de lichamen van de slachtoffers in Eindhoven: dit stille kijken, ieder met de eigen gedachten, emoties en vragen schiep verbondenheid.

In Amersfoort droeg de voorgangster het gedicht van Anne Vegter voor. Vegter sprak over *wereldverdriet*, waarmee ze het gedeelde gevoel van ontzetting wil uitdrukken.

Hier was men samen stil, en zong en bad men samen. Het verlangen naar verbondenheid met de Ene werd geuit, in gebed.

In het gedenkmoment van ds. Klok was men eveneens samen stil, werd er samen gezongen en gebeden. Er werd gezocht en gevraagd naar verbondenheid met de Ene, voor de aanwezigen en voor hen die waren omgekomen in de ramp.

In Hilversum was men samen stil bij het gebeurde en stak men kaarsen aan: voor ieder slachtoffer uit Hilversum één en een kaars voor alle andere slachtoffers. Daarnaast werd er gebeden om verbondenheid met de Ene in het licht van het gebeurde en al dat andere wat in de wereld gebeurd aan onrecht, en om verbondenheid voor de slachtoffers daarvan en voor de geloofsgemeenschap. In de overweging werd verbondenheid vooral benaderd vanuit het omgekeerde: het niet-verbonden zijn door uitsluiting van de ander, vanuit het vooropzetten van eigenbelang. Tot slot klonk het verlangen door, hier tegenop te staan en met elkaar het verschil te maken.

3.8 Het aanreiken van oriëntatie en perspectief

-Op de luchthavens:

Op de luchthavens, zo vertelden de vrijwilligers en pastores, waren het vooral de rituele expressies van de bezoekers die een zekere oriëntatie en perspectief boden. Nabijheid en aanwezigheid van hen die er niet langer fysiek waren, werd gevoeld in het neerleggen van de foto's, knuffels, brieven en gedichtjes. Een laatste daad van respect, van eerbied, werd mogelijk gemaakt in het stil zijn hier, in het tekenen van de condoleanceregisters. Maar ook in de verhalen aan elkaar, waarin de levens opgetekend werden van hen die nu gemist werden: wie waren zij, wat deden zij, wat betekenden zij? Mensen gaven aan dat het goed was om dit te doen, dat het hen hielp, hier *iets* te kunnen doen voor die omgekomen anderen en voor henzelf. Een vrijwilliger vertelde hoe zij expressie wilde geven aan haar gevoel van onmacht en verdriet; een gevoel dat zij *parkeerde* in haar bijstaan van anderen. Ze initieerde de openstelling van de kerk in haar stad, opdat mensen hier naar binnen konden lopen en een kaarsje konden opsteken en konden neerleggen bij God wat hen zo raakte en verontrustte, wat niet werd begrepen.

-In de herdenkingsbijeenkomsten:

In **beelden**: voorafgaande aan de uitzending van de bijeenkomst in Amersfoort waren er beelden van de vertrekkende trein uit Charkov met de lichamen van de slachtoffers en van de terugkeer van de lichamen in Nederland. Tijdens de bijeenkomst nam de camera het kerkinterieur veelvuldig in beeld en waren er tijdens het gebed shots van de mensen binnen en buiten de kerk. Tijdens de overweging van Klaas van der Kamp was er een camerashot van een kerkraam, naar buiten toe. De camera had daarnaast veel aandacht voor de kaarsjes en kaarsen. De eerste werden neergezet op tafels die waren opgesteld in de vorm van een kruis; de laatste, grotere kaarsen, werden op een kruis geplaatst voor de preekstoel. In de bijeenkomst in Hilversum werd, naast andere elementen in het interieur van de St. Vitus, tijdens de voordracht van het gedicht van Mirjam van Galen een beeld van Maria met kind in beeld gebracht. Voorafgaande aan de beelden van deze bijeenkomst waren er beelden van de Stille Tocht, in het bijzonder het slot ervan waarbij voor de slachtoffers duiven werden opgelaten.

Bij de bijeenkomst in de RAI werd telkens door de camera teruggekeerd naar de binnencirkel waarin de stulpen met kaarsen stonden. Het mos, waarop deze stulpen stonden, werd goed zichtbaar. De wijze waarop het onderdeel, waarin de klasgenootjes van omgekomen slachtoffers bij de binnencirkel hun bloemen legden, was geregisseerd, maakte dat er een rondgaande beweging werd bewerkstelligd, als een *circle of life*.

In **welkomstwoorden en toespraken**: het karakter van de bijeenkomst in Amersfoort maakte, dat elk onderdeel raakte aan het aandragen van oriëntatie en perspectief. Een aantal illustraties: in haar welkomstwoorden vertelde ds. Nijwening over kerken, die gebouwd zijn omdat mensen kwetsbaar zijn, er dingen te groot zijn voor ze, om alleen te dragen. Vervolgens vroeg ze

“God, mogen we bij U, bij jou, nu?”.

In haar votum en groet sprak ze vervolgens uit dat de Eeuwige ons trouw blijft, en ze bracht daarbij perspectief in tijd aan, door te benadrukken hoe deze woorden al generaties lang klinken en doorgegeven zijn: van moeder op dochter en vader op zoon.

De vrouw die haar vriendin verloor, sprak over het opnieuw ontmoeten van elkaar. Ds. Roest sprak hier hartstochtelijk uit *“De liefde zal overwinnen, licht breek door!”*

In de gebeden werd een beeld aangereikt van een God die ons kent, Die troost en trouw is tot in de dood, Die met ons meegaat, alle dagen van ons leven. Een beeld dat terugkeerde in de overweging van Klaas van der Kamp, die, vanuit Romeinen 8, vers 38-39 het volgende aandroeg: ⁹⁶

Ik vertrouw dat noch dood noch leven ons zal kunnen scheiden van de liefde van God... We lezen nog iets nauwkeuriger: het is dus niet mijn liefde die de doorslag geeft, maar de liefde komt van Zijn kant. We zijn allemaal wel eens verliefd geweest en als je liefhebt dan zoek je de liefde op. Die wil je zien. Zo zoekt God ons. En wellicht herkennen we Hem. En om ons een beetje te helpen maakt Paulus het nog concreter. Die liefde van God, die wordt ons gegeven in Jezus. Heel dichtbij in de persoon van een mens kan je het zien. Als mens ziet Hij de dood in ogen. Als mens is Hij één met slachtoffers van wie het leven een kruis is geworden. (...).

⁹⁶ NBV, 2004.

De verbondenheid in de liefde werd in de slotwoorden van ds. Nijwening opnieuw aangehaald:

“We kunnen het verdriet niet wegnemen. Wat we wel kunnen is er zijn, verbonden in geloof, verbonden in hoop, en bovenal verbonden in liefde. Mogen we daartoe samen kracht ontvangen van de Eeuwige, de bron van ons aller leven.”.

Pastoor Dresmé zei in de opening van de bijeenkomst in Hilversum dat er zoveel is dat ons te boven gaat, en vervolgens vroeg én antwoordde hij:

“Vanwaar kunnen wij hulp en troost verwachten? Vandaag in dit huis verzameld, schuilen we bij elkaar, bij God en mensen. We vouwen handen en slaan armen om elkaar heen.”.

Burgemeester Broertjes benadrukte in zijn toespraak de kracht van saamhorigheid, van elkaar troosten en het met elkaar spreken over de mensen die werden liefgehad:

“Rouw gaat niet over. Rouw wordt een deel van je leven. Liefde gaat niet over door de dood. Die blijft..., ook in de toekomst. (...) Het herdenken gaat door. Verdriet blijft, maar saamhorigheid biedt steun. Ook vandaag. Ook morgen en overmorgen. Ons leven lang delen we dit verdriet met elkaar. Hilversum zal altijd trots blijven op haar verloren zoons en dochters.”.

Het gevoel van trots kwam ook naar voren in verschillende toespraken van nabestaanden: zo vertelden de vriendinnetjes van de atletiekclub hoe trots ze waren en zouden blijven op hun omgekomen clubgenootje en de lach op haar gezicht herinnerd zou blijven. Ze zouden de toekomstdromen die ze met elkaar hadden gemaakt, gaan waarmaken, vóór haar.

Één van de nabestaanden, die de berichtgeving rond de omgang met de lichamen nuanceerde door aandacht te vragen voor de omstandigheden waarin in Oekraïne gewerkt moest worden, riep op tot vergeving. Hij vroeg om in liefde, in plaats van wrok te handelen.

In de RAI sprak premier Rutte de wens uit dat er hoop en troost gevonden zou worden in het goede en mooie wat is nagelaten door de slachtoffers. Een van de nabestaanden, een meisje van 13, vertelde dat ze wenste, dat als haar moeder van bovenaf naar haar kijkt, ze trots is. Dat ze voor haar haar best zou gaan doen.

Jacobien Geel vertelde in haar toespraak over het 2 maal sterven van een mens: door het overlijden en door het vergeten worden. Ze richtte zich op dat laatste en schetste hoe de relatie met de ander blijft, en voort zal leven. Ze vertelde hoe dit voelbaar was in het noemen van de namen, eerder in de bijeenkomst. Wie genoemd werd, die was er, aanwezig als levende herinnering. Ze vertelde over het dubbele van het begrip verbondenheid: het is vasthouden en vastgehouden worden, maar ook loslaten. Daarmee houdt de verbondenheid niet op, mits het verdriet van dit loslaten niet leidend blijft, zo vervolgde ze:

“We koesteren de herinneringen, niet de pijn van het verlies. En precies daarin schuilt ons verzet tegen de tweede dood. Juist zó blijven onze doden leven.”.

Maartje van Weegen benoemde dit herinneren in haar slotwoorden:

“Niemand heeft voor niets geleefd. Onze dierbare overledenen, ze hebben allemaal hun sporen nagelaten, hun stempel gedrukt in ons leven. Ze waren bij ons, en ze zullen voor altijd in onze herinnering blijven.”.

In liederen en gedichten: in Amersfoort klonken in vrijwel alle muzikale momenten (elementen van) oriëntatie en perspectief door. In Lied 598 (LB); Het *Kyrie*; *Wij die met eigen ogen*; *In paradisum*, Lied 1008, vers 3 (LB); in het slotlied Lied 416 (LB) en in de slotwoorden van *I still cry*. Daarin zong Iris Kroes dat ze wist dat het goed was met diegene van wie ze afscheid moest nemen.

In Hilversum werd in de gedichten *Sta hier zonder verdriet* en *Op zilv'ren vleugels ben je bij ons weggevlogen*, voorgedragen door nabestaanden, uitgedrukt hoe dit afscheid geen definitief afscheid is. In de slotregels van het gedicht van Mirjam van Galen werd het thuiskomen van de slachtoffers benadrukt. Het *Ihr habt nun Traurigkeit* van Brahms vertelde over het vinden van troost en het terugzien van elkaar na de dood. Hier klonk ook het *Introïtus*, *Kyrie en Notre Père*: het christelijke geloofsverhaal vertolkt door Maurice Duruflé. De harpiste speelde *Metamorphoses 2* van Philipp Glass.

De rapper die zijn lied inweefde in dat van Bob Marley verhaalde over het één zijn: *“Vandaag zijn we één, wel of geen religie, wij zijn geen los zand: wij zijn één familie.”.*

In de RAI bezong Borsato hoe de ander voortleeft in *Voor altijd*, en reikte Douwe Bob het beeld van die andere wereld, die goed en mooi is, aan in *Beautiful*. In *I was here* van Beyonce, hier gezongen door Glennis Grace, waarbij de beelden van de slachtoffers te zien waren, werd hun nalatenschap benadrukt. Daarnaast klonk er-impliciet of expliciet-oriëntatie en perspectief in het *Pie Jesu*, in *Lacrimosa*, in *Sleep* en *Silence of the Clouds* én in *Aan mijn vaderland* en het *Wilhelmus*. Veelal werd bij deze muzikale elementen de boodschap reeds aangedragen in de inleidende woorden van Maartje van Weegen. Zo vertelde zij, ten aanzien van het volkslied dat dit een lied van hoop is en, als brug naar het lied van Douwe Bob, dat het leven verder zál gaan en betere tijden aan zullen breken. Het gedicht van Toon Hermans vertelde in het kader van perspectief in de slotpassage het volgende:

“Nu jij mijn handen niet meer aan kunt raken, raak je mijn hart nog duidelijker aan.”.

In rituele expressies: bij alle drie de bijeenkomsten waren er kaarsen die branden. In Amersfoort konden aanwezigen een kaarsje aansteken en plaatsen op de tafels die in kruisvorm waren opgesteld. Vijf mensen die directe betrokkenheid hadden op de slachtoffers, brachten ieder een kaars bij het houten kruis voor de preekstoel. Een verwijzing naar de (mee) lijdende Christus? De duiding werd overgelaten aan de verbeelding van de aanwezigen en kijkers.

In Hilversum vertelde pastoor Dresmé waarom de kaarsen, die de foto's zouden bijlichten, werden aangestoken aan de Paaskaars: deze verwijst naar het *licht van nieuw leven*. In de RAI vertelde de *voice over* bij de uitzending dat de kaarsen in de glazen stulpen de slachtoffers, álle slachtoffers, verbeeldden. Op het zachte mos stonden ze, en omgeven door bloemen, beschermd door de stulpen.

In Amersfoort, in Hilversum en in de RAI was er een minuut stilte. Hierboven werd deze reeds benoemd in het kader van confrontatie en het ervaren van verbinding. Elementen van oriëntatie en perspectief kunnen daaraan worden toegevoegd: stilte als een apart gezet moment, waarin de gedachten uitgingen naar de slachtoffers en naar de Ene (sterk in Amersfoort), waarin er bezinning was en er eerbied voor de slachtoffers werd uitgedrukt. Dat laatste werd in de RAI benadrukt door de *Last Post* en het *Wilhelmus* die het noemen van de namen begeleidden. Daarmee werd, zo leek het, in dit sterven een patriottische en nationalistische dimensie aangereikt.

Dit noemen van de namen gebeurde expliciet in Hilversum en in de RAI, en impliciet in Amersfoort. Daar werd het gekoppeld aan de verschillende voorbeden: werden ze als het ware bij God aangedragen. In de RAI, als in Hilversum, werd benadrukt dat hiermee eerbied werd getoond. Maartje van Weegen vertelde in de RAI dat de namen uit dankbaarheid klonken, om het leven van hen die waren omgekomen. Voor wat ze betekenden in het leven van de achterblijvers.

“Namen, anders dan woorden, hebben het vermogen beelden te schenken en daarmee herinneringen en een gezicht. Ze geven een glimlach, liefde en warmte.”.

Jacobien Geel voegde daar, later in de bijeenkomst, aan toe, dat met het noemen van de namen ook iedereen aanwezig was, vanuit die herinnering.

Bij alle drie de bijeenkomsten werden bloemen neergelegd; in Hilversum werden ook sportshirtjes en andere voorwerpen neergelegd. In Amersfoort en in Hilversum gebeurde dit aan het slot van de bijeenkomst; in de RAI legden de kinderen ze neer in de binnencirkel. Als gebaar van eerbied voor de slachtoffers, als gedachtenis aan hen, maar ook, het meest evident in Hilversum en Amersfoort, als slotritueel. Een heus monument ontstond, dat voortduurde, in tijd (op het plein in Amersfoort; in de St. Vitus in Hilversum) en in beeld: in de gedachten van aanwezigen en kijkers.

In **de ruimte**: de kerk werd meerdere keren benoemd als ruimte om in te schuilen.

Ds. Nijwening sprak over deze ruimte in haar welkom:

“Wij zijn hier bijeen, samen in een van de vele kerken die Nederland telt. Kerken zijn gebouwd omdat wij mensen weten dat we kwetsbaar zijn. Dat we weten dat er dingen zijn, te groot voor ons, te groot om alleen te dragen. (...)”.

Verderop in deze bijeenkomst zei ds. Roest:

“Blijf mij kracht geven God. Vandaag roepen we onze klacht, uiten ons verdriet, onze woede en smeken we God om Zijn onverslaanbare licht en liefde. Een dag waar we als land-we zijn het haast verleerd-in de schuilplaats van Gods kerk een plekje zoeken.”.

Pastoor Dresmé refereerde aan de ruimte in de bijeenkomst in Hilversum als volgt:

“Een blik omhoog, hier in deze kerk. Zie de hoogte en meteen wordt duidelijk hoeveel ons te boven gaat. (...)”.

In de **interviews** met **ds. Nijwening en pastoor Dresmé** vertelden zij het volgende over het aanreiken van oriëntatie en perspectief:

Ds. Nijwening vond het voor het aanreiken van perspectief nog veel te vroeg. Een kleine week na de ramp werd de dienst in Amersfoort uitgezonden. Het ging om bezinning, om het ervaren van verbondenheid. Natuurlijk was er een zekere kadering; immers de christelijke omroepen en de Raad van Kerken initieerden deze bijeenkomst. Maar toch zou ds. Nijwening het karakter omschrijven als *“heel open”*. En dat kon ook niet anders, volgens haar. Woorden van troost pasten niet hier, immers welke woorden zouden toereikend zijn? Wél kun je de ervaring dat je samen bent in het verdriet faciliteren.

Hét perspectief in Hilversum was verbondenheid. Verbondenheid zoeken en vinden, mensen verbinden in deze schokkende ervaring. Mensen mochten vooral niet de idee krijgen dat het hier om een godsdienstige aangelegenheid zou gaan; wel dat het om een religieus samenzijn gaat, zo vertelde pastoor Dresmé. Dat laatste betekent religie toch ten diepste: een samenzijn waarin verbinding centraal staat, naar het Latijnse *religare*, zo vervolgde hij. De St. Vitus, als bezielde plek met permanent decor, bood de ruimte tot die verbinding. De rituelen, de muziek en het spreken moesten in het teken van die verbinding staan, zo werd met de nabestaanden en de organisatie besloten. Want rouwen is individueel, maar tegelijkertijd collectief. En dat collectieve ervaren, in het samen luisteren naar de muziek en de toespraken en in de rituelen die samen werden vormgegeven, daar ging het hier om. Daarin aandacht en nabijheid ervaren, om elkaar heen staan: dat gevoel werd hier beoogd. Een andere vorm van samenzijn, met andere accenten, had niet gepast. Rouwen zou dan iets van de kerk worden. En dat is het niet, het is van de nabestaanden. En daar mag je niet mee *“aan de haal gaan”*, zo vertelde Dresmé. Ten aanzien van de muziek merkte de pastoor nog het volgende op: deze moest passen bij het gebouw, mocht niet te zwaar zijn, maar wel passen bij rouw. De klassieke stukken die vertolkt werden, waren zeker religieus van aard, maar wel algemeen toegankelijk.

-In de geloofsgemeenschappen:

In de bijdragen van de remonstrantse geloofsgemeenschappen lichtten oriëntatie en perspectief in de volgende illustraties op:

Ds. Bonda reikte woorden aan uit de autobiografie van Mandela:

“De goedheid van de mens is een vlam die wel verborgen, maar niet gedoofd kan worden.”

Ze deelde met de lezers haar wens daarin te blijven geloven.

In Amersfoort werd uit de Psalmen gelezen. Woorden van troost en hoop bieden ze, zo vertelde de voorgangster. Woorden die ons zeggen dat we nooit uit Gods hand kunnen vallen. Psalm 146, en in het bijzonder vers 3 werd aangereikt: de trouw van God is tot in eeuwigheid. In lied 81 uit *Tussentijds* werd het verlangen uitgesproken dat onze namen in het licht van de Ene te lezen zijn.

Het gebed dat volgde sprak over een God die ons ziet, met ons verdriet, onze onmacht en vragen.

In het gedenkmoment in de viering van ds. Klok werd lied 730: 1 gezongen, waar het beeld werd geschetst van gestorvenen die voor de poort van de eeuwigheid zijn en waar aan de Ene gevraagd werd Zich hun namen te herinneren. In het gebed werd een beeld aangereikt van een stem die klinkt temidden van het leed: de stem van de vrede die alle talen spreekt. In Hilversum reikte de voorganger een perspectief van verbondenheid aan vanuit de Bijbel. Hij verbond daaruit woorden van uitsluiting en eigenbelang uit de passage uit Matt. 15, met

het beeld van de Ene uit Deuteronomium 10: een God die zich bekommert om de slachtoffers van die uitsluiting en het eigenbelang. In dat laatste ligt ons voorbeeld, onze opdracht. Het is niet alleen aan de Ene, ook wij kunnen het verschil maken, zo klonk het slot. Dat beeld, van de Ene die zorg heeft om de mens, die hun noden kent, kwam terug in het gebed. Daarin werd de Ene gevraagd om troost, om bemoediging en nabijheid, maar ook om bevraging en vermaning op onze woorden en daden.

3.9 Referenties aan de uitwerkingen van Anbeek, Arendt, Butler en Pulcini in het bronmateriaal

-Op de luchthaven:

In de optekeningen van de vrijwilligers en pastores die op de luchthavens mensen hebben bijgestaan in hun expressies van medeleven was hoorbaar hoe deze publieke plekken ontmoetingsruimte werden. Ontmoetingsruimte om, op verbale en non-verbale wijze in gesprek te zijn met elkaar en met hen die hier niet langer waren. Een verschijningsruimte was ontstaan, of **tussenruimte**, naar Anbeek en Arendt, waarin uitgedrukt werd wat gevoeld werd, gemist werd, als onrecht ervaren werd. Waar werd verteld hoe bijzonder en waardevol die ander was en hoe ontdaan men zich voelde nu die ander hen ontnomen was, hoe anders het leven er nu uit zag. De **transformatie** in het **ontdaan** zijn, waar Butler over spreekt, werd zo zichtbaar en hoorbaar.

Er was reflectie op de eigen kwetsbaarheid, het eigen geluk en plezier. De verlegenheid hiermee werd verwoord en een vraag naar hoe daar mee om te gaan werd gesteld: aan zichzelf, aan elkaar.

De ruimte was er voor elke betrokkene én ieder slachtoffer. Zichtbaar werd hoe klein Nederland voelde: iedereen kende wel direct of indirect een slachtoffer. De ramp trof zoveel verschillende mensen, verschillend van nationaliteit, in leeftijd, in cultuur. In al die verschillen werd hier de universaliteit zichtbaar van kwetsbaarheid en gevoelens van verlies en rouw. Het ritueel van de Australische militair, eerder benoemd, voelde als een expliciete illustratie bij het begrip **verbeelding** en **relationaliteit** van Pulcini.⁹⁷

Zichtbaar werd daarin hoe wij, geconfronteerd met deze ramp, ons van de eigen én elkaars kwetsbaarheid bewust waren.

In de interviews met de pastores werd de rol van de geloofsgemeenschap benadrukt in het verbeelden van de onderlinge afhankelijkheid, verbondenheid en universele kwetsbaarheid. Pastor Timmermans, die liever over saamhorigheid spreekt, vertelde dat de kerk, de geloofsgemeenschap de plek is waar geoefend kan worden in die **verbeelding** en in het uitreiken naar de ander, naar zij of hij die je *niet* kent. Door te benoemen waarvoor je dankbaar bent, voor wat goed gaat in het leven, door te vieren en te herinneren, wordt ook zichtbaar datgene wat de ander ontbeert en meemaakt. De kerk kan ook de tegenstem zijn in de samenleving, adresseren datgene wat men liever niet hoort en ziet, vulde ds. van Nie aan.

Pastor Timmermans sprak over *geziene* en *ongeziene* rampen. Daar waar de MH17-ramp zo'n geziene ramp was, die volop aandacht kreeg van media, daar zijn het de *ongeziene*

⁹⁷ Zie 3.7, p. 42.

rampen en de mensen die dit treft, die in de verbeelding moeten komen van mensen. De geloofsgemeenschap biedt die plek, die ruimte, om juist dát te doen.

-In de herdenkingsbijeenkomsten:

Indachtig de **dialogoog** die Anbeek aandraagt, vormden de 3 bijeenkomsten een plaats waar in gezamenlijkheid de articulatie van de ontregelende ervaring vormgegeven werd. In Amersfoort leek dit vooral een dialoog te zijn waarin aanwezigen en kijkers in gesprek waren met de Ene, en minder met elkaar. Voor Hilversum en de RAI was dit wat anders: hier werd de dialoog vooral gevoerd tussen mensen onderling. Dialoog met de Ene was er overigens óók hier; expliciet, middels een aantal religieuze liederen.

De gevoerde dialoog bracht op verbale en non-verbale tot uitdrukking wat mensen zo beroerde, wat hen stil en ontdaan maakte, wat hen bewoog en wat van waarde voelde. Hier werd samen gezocht naar antwoorden, naar wat hoop en vertrouwen gaf om verder te gaan. Toespraken van nabestaanden en bestuurders, poëzie, zang, muziek, beelden en rituelen gaven hier expressie aan. Zo **verschenen** mensen aan elkaar, in een tijdelijke ruimte die geschapen werd, binnen de bestaande ruimte van de RAI, en de eeuwenoude muren van de St. Joris en de St. Vituskerk. Een tussenruimte was het die hen samenbracht vanuit de wereld waarin de ramp zich voltrok, en van waaruit zij weer opnieuw die wereld in zouden gaan. Daarbinnen krijgt het begrip **nataliteit** van Arendt vorm: het opnieuw beginnen vanuit de reflectie op woorden en daden. Vanuit het verschijnen aan elkaar, waarbij zichtbaar wordt wie we eigenlijk zijn. In Hilversum vormde het lied van de rapper, een vriend van een van de slachtoffers, een illustratie van nataliteit in miniatuur: hij benoemde in zijn lied de pijn en het verdriet en gaf aan hoe verder te kunnen: door verschillen opzij te zetten en vooral samen naar antwoorden op zoek te zijn. Pastoor Dresmé en burgemeester Broertjes verhaalden in hun welkom en toespraak over tussenruimtes, die vooraf aan de bijeenkomst werden geschapen: in de St. Vitus, in het raadhuis, in buurten, op scholen en op sportverenigingen.

Broertjes verwoordde het zo:

“Hier wordt de intensiteit gevoeld van hetgeen is gebeurd en de onmacht ervaren.”

Het waren plekken voor reflectie, voor troost en voor bezinning. Hier werden verhalen gedeeld, werd geschuild, geluisterd, om elkaar heen gestaan en werden kaarsjes opgestoken: **oases** waren het in een rouwende stad.

Aan het **beloven en vergeven** waar Arendt over spreekt, werd op een aantal momenten in de verschillende bijeenkomsten gerefereerd:

Het *Onze Vader* dat in Amersfoort gezamenlijk werd gebeden en werd gezongen in Hilversum, vormde een vergeven en beloven in geloofstaal.

Bestuurders beloofden zich in te zetten voor het bewaren van de saamhorigheid, voor het blijven bijstaan van de nabestaanden. Premier Rutte in de RAI:

Maar wat we wel kunnen doen is blijven werken aan een waardig afscheid voor elk van de slachtoffers, dat laatste moment van vaarwel, waarop sommigen van u nog steeds wachten en wat zó belangrijk is om verder te gaan. Met alles wat in ons is willen wij dat er recht wordt gedaan aan deze 298 mensen. Ook na deze Nationale herdenking waarop we ons respect betuigen en hun nagedachtenis eren.

De nabestaande in Hilversum sprak over vergeving ten aanzien van de, in zijn optiek, vermeende misstanden rond de omgang met de lichamen in Oekraïne:

En zouden wij als nabestaanden ook niet zo dapper kunnen zijn, krachtig genoeg om het leed aangedaan aan onze geliefden te kunnen vergeven? Om niet om te zien in wrok, maar in liefde? Om niet te handelen uit woede of onmacht, maar in zachtheid en vrede? Om ons verdriet een plek te geven met in ons hart onze geliefden en in ons hoofd de mooiste herinneringen aan degenen die ons ontvallen zijn, ons zo dierbaar. Wellicht dán kunnen we een gidsfunctie vervullen in de weg naar vrede en verdraagzaamheid.

Deze oproep van een van de nabestaanden maakt ook iets zichtbaar van het begrip **macht**, waarover Arendt spreekt: deze is voor haar direct gekoppeld aan vrijheid. Bij Arendt dient macht de vrijheid. Een vrijheid je daadwerkelijk uit te spreken, te laten zien wie je bent. De nabestaande in Hilversum voelde, dat in de geschapen ruimte in Hilversum, die vrijheid er was.

Het **ontdaan** zijn in de contrastervaring, het benoemen van **wat en wie verloren** is, en de **transformatie** die daarin plaats heeft, begrippen van Butler, kreeg expressie middels verschillende (rituele) bijdragen in de bijeenkomsten. De kaarsen die gebrand werden, de minuut stilte en het noemen van de namen, geïllustreerd met beelden van de slachtoffers, expliciteerde vooral **wie** verloren waren. De toespraken, gedichten en muzikale bijdragen verhaalden ook over **wat** daarin verloren is gegaan.

Ds. Roest in Amersfoort benoemde hoe ontdaan de familie en vrienden én hijzelf waren door het verlies van de jonge slachtoffers in zijn gemeente. De clubgenootjes van een van de slachtoffers in Hilversum verhaalden over hun vriendinnetje en haar gezin en vertelden over de gezamenlijke dromen en over het gemis dat nu zo hevig was. Wat het met hen deed dat ze geen afscheid hadden kunnen nemen en over hoe het verder moest: over het gaan het waarmaken van alles waar ze met elkaar over gesproken hadden. Een van de nabestaanden reikte in zijn toespraak het beeld aan van een leeg huis dat tevergeefs op zijn bewoners wachtte. Het is er koud en kil, zo beschreef hij. Na de optekening van de levens van zijn familieleden en de oproep naar alle nabestaanden om te zien naar hun geliefden in liefde, en niet uit onmacht te gaan handelen naar vermeende schuldigen, sprak hij opnieuw over het huis:

“Het huis wordt weer bewoond in Hilversum. Het nodigt ochtendzon naar binnen. Een bij serveert nectar. Verdriet gaat over in dierbare herinnering. Een nieuwe dag begint.”.

Ds. Nijwening en Burgemeester Broertjes benoemden de onomkeerbaarheid van het gebeuren en de aangevangen verandering in het leven: niets zou meer hetzelfde zijn.

De harpiste speelde in Hilversum *Metamorphoses 2* van Philipp Glass.

In de RAI was het ontdaan zijn sterk hoorbaar in verschillende expressies van nabestaanden: in het gedicht *Waarom*; in de toespraak van het 13-jarige meisje die haar moeder verloor en in de toespraak van de man die zijn zoon, schoondochter en kleinkind verloor. Het meisje verhaalde over haar ervaring een nieuwe wereld te zijn ingestapt, waar ze zo normaal mogelijk wilde zijn en niet wilde opvallen. En over hoe ze, door de steun van anderen, zich in de nieuwe wereld staande hield en hoe haar moeder haar nu tot steun was, inspiratiebron

was om haar best te doen. De vader en opa sprak over de angst en onzekerheid in de eerste dagen; gevoelens die vervaagden toen de lichamen *thuiskwamen* en hij de verbondenheid ging zien en voelen van zovelen om hem en de andere nabestaanden heen. Jacobien Geel schetste in haar toespraak als het ware de route naar een helende transformatie: door het los kunnen laten van het verdriet blijft de herinnering, zo vertelde ze. En daarin de verbinding, de relatie met de overleden dierbare. Marco Borsato en Lenette van Dongen zongen erover in RAI. Lenette zong een lied van Brigitte Kaandorp, over het nog niet naar buiten kunnen en durven gaan:

*Als het koud is in je ziel
Als je liefde is begraven
Als je bang bent voor de nacht
Met een brok in je keel en een knoop in je maag
Als het koud is in je ziel
En je weet niet waar naar toe
Kom dan bij mij
En we gaan nog niet naar buiten
En we drinken en we wachten
En we wachten en we drinken
En we drinken en we wachten
Tot het voorbij is*

De **morele heroriëntatie** die Butler bepleit werd expliciet geadresseerd in de bijeenkomst in Amersfoort en Hilversum en leek minder zichtbaar in de RAI.

In Amersfoort vertelde een mevrouw voor de camera hoe zinloos het oorlogsgeweld is, waarbij niet alleen deze mensen zijn omgekomen, maar zovelen, wereldwijd. Het lied van Huub Oosterhuis, *Wij die met eigen ogen*, klinkt als een oproep tot reflectie op ons handelen, onze woorden en daden. Het confronteert ons met het ontbreken van empathie en compassie en onze ontkenning en blindheid voor de gevolgen van ons destructieve gedrag. Gedrag dat uitmaakt dat de vrede uitblijft en wij elkaar en onze aarde tot bedreiging zijn geworden. En het roept ons op niet te vergeten welk doel wij hebben, wat onze opdracht is. Lied 1008 wat iets later in de dienst werd gezongen, beschrijft vervolgens ons verlangen naar vrede. In de gebeden klonk de oproep tot solidariteit, tot saamhorigheid, en omzien naar elkaar in nood.

Hierboven werd, bij *beloven en vergeven* reeds het citaat geplaatst van de nabestaande in Hilversum. Hij durfde hier op te roepen om anders te kijken naar het nieuws dat de pers brengt, en anders om te gaan met de gevoelens die deze berichtgeving kan genereren. Aanvullend op bovenstaande:

In de media allerlei verhalen, feiten en gissingen. Boosheid, strafrechtelijk onderzoek, naast steun, verdriet en troost. Daderonderzoek naar de veroorzakers van de vliegcrash: het leger er naar toe, boos op separatisten en Russen die lijken tegen te werken. Politici van west en oost slaan daarbij ferme taal, niet altijd gehinderd door een gebrek aan feitelijke kennis. En willen wij dat? Willen wij dat nu werkelijk? Is het niet belangrijker om ervoor te zorgen dat er niet meer slachtoffers vallen, zowel in fysieke als in economische zin?

Butler spreekt over de **hiërarchie van verlies**: het ene leven telt meer dan het andere. Met betrekking tot de bijeenkomsten werd het volgende hiervan zichtbaar: de Nationale herdenking in de RAI herdacht alle slachtoffers expliciet. Er brandden 298 kaarsen in de stulpen en er waren nabestaanden uit alle landen waar slachtoffers vandaan kwamen. Ook officiële delegaties uit de andere landen waren aanwezig. Alleen Nederlandse nabestaanden spraken. Hun woorden werden simultaan vertaald voor de buitenlandse aanwezigen. Tijdens het namen noemen, wat de nabestaanden hier zelf deden, spraken de buitenlandse nabestaanden wel de namen van hun omgekomen geliefden uit.

In Hilversum werden primair de slachtoffers uit Hilversum herdacht. Hier brandden 15 kaarsen, met de foto's van de slachtoffers erbij, en 1 kaars voor alle andere slachtoffers. In de beelden die voorafgaan aan deze bijeenkomst werd het oplaten van de duiven na afloop van de Stille Tocht zichtbaar: ook hier was er 1 duif voor elk slachtoffer uit Hilversum en een groep duiven voor de andere slachtoffers. Burgemeester Broertjes refereerde wel aan alle slachtoffers, maar eerder als *getal*: hij noemde dit, zo lijkt het, vooral om de omvang en verschrikking van de ramp te benadrukken.

De spreker die opriep om te zien in liefde en vraagt om vergeving van datgene wat zo misging in de dagen na de ramp, probeerde dan wel niet onzichtbare dodelijke slachtoffers te belichten, maar vroeg hier wel aandacht voor de ander die we niet lijken te willen zien en erkennen: de burgers in Oekraïne.

In Amersfoort, tenslotte, was aandacht voor alle slachtoffers. De 5 mensen die de kaarsen op het kruis plaatsten dat opgesteld was voor de preekstoel waren weliswaar betrokken op de Nederlandse slachtoffers, maar er werd niet expliciet vermeld dat zij alleen deze groep representeerden. In de gebeden werden alle slachtoffers expliciet benoemd. Zo bad ds. Plaisier:

"(...) U weet van mensen, jong en oud; man en vrouw; landgenoten en mensen van een andere nationaliteit, die allen een gewelddadige dood zijn gestorven."

De drie bijeenkomsten lieten ten aanzien van het verbeelden van een **gedeelde en verweven kwetsbaarheid** met de ander in de verschillende bijdragen zien hoe die ander en wijzelf ons voelen in het licht van een schokkende gebeurtenis. Geschetst werd, op zoveel manieren, wat wij, op verschillende niveaus van betrokkenheid, ervaren. Dat bood telkens opnieuw beelden die herkend konden worden, waarmee we ons konden identificeren. Het verlies kreeg hier gezicht en stem. Vooral in de dienst in RAI waar alle slachtoffers herdacht werden, werd de grenzeloosheid van kwetsbaarheid zichtbaar. Nabestaanden uit de landen waar de slachtoffers vandaan kwamen spraken de namen uit van hun omgekomen geliefden. In de toespraken klonk empathie door: een inleven in de ervaring van de ander. Een begrip dat volgens Pulcini volgt uit het ervaren van een gedeelde kwetsbaarheid. Dit ervaren maakt dat we een relatie aangaan met de ander, haar of hem werkelijk ontmoeten en ons kunnen verbinden en mee-lijden. Een verbinden en mee-lijden die hier niet als doelen, die nagestreefd moeten worden klonken, maar, zo vertelden verschillende sprekers (nabestaanden, de premier, Jacobien Geel), die oplichtten in de concrete ervaringen van nabijheid en verbondenheid waar nabestaanden over vertellen. Wat dan nog ontbreekt om de cirkel van wederkerigheid, die Pulcini schetst, te sluiten is een **gevende houding**: het gevoel de ander iets verschuldigd te zijn. In Hilversum was iets daarvan hoorbaar in de woorden van de nabestaande die opriep de mensen in Oekraïne recht te doen. Hij schetste de omstandigheden waarin burgers in Oekraïne hun werk deden. Voor hen was er geen

opvang, geen slachtofferhulp, zo vertelde hij. In Amersfoort en in RAI werd in dit kader dankbaarheid benadrukt: dankbaarheid voor de saamhorigheid, voor de verbondenheid die zo gevoeld werd door nabestaanden.

In de *interviews* met **ds. Nijwening** en **pastoor Dresmé** werd hen gevraagd of zij van mening zijn dat een contrastervaring als deze bijdraagt aan een verbondenheid die voortduurt en zich verbreedt, en op een heroriëntatie van waarden. En, of zij hierin wellicht een rol voor de kerk, de geloofsgemeenschap zien.

Ds. Nijwening gaf aan dat de verbondenheid tussen mensen beslist kan groeien vanuit een contrastervaring als deze. Kerken, geloofsgemeenschappen, hebben daar een rol in. Daar kun je ervaren dat je er toe doet, dat je gezien wordt, zoals je bent, onder *alle* omstandigheden. Daar kun je verbondenheid voelen, met de Ene en met elkaar. Dat zou ze ieder gunnen, dát te ervaren.

Pastoor Dresmé klonk sceptischer over de reikwijdte van een contrastervaring in relatie tot morele heroriëntatie en het verbreden en verduurzamen van verbondenheid. Enerzijds vergeten we snel, wat de ontstane verbondenheid fragiel maakt. De veelheid aan informatie, de beelden van het leed van anderen en de gejaagdheid van ons leven: het maakt dat we, ook in de kerk, even betrokken zijn, maar we raken het ook weer gemakkelijk kwijt.

Daarnaast is de Nederlandse samenleving zo gefragmenteerd. Echte duurzame verbondenheid is er een van een kleine groep daarbinnen. Toch zag hij lichtpuntjes: de rol van de geloofsgemeenschap hierin is vooral het cultiveren van het nieuwe dat lijkt te ontstaan: een jonge generatie die leegte ervaart en vanuit nieuwsgierigheid en idealisme op zoek is naar identiteit. Die het verlangen heeft naar duurzame verbinding. Ook dat werd zichtbaar in de nadagen van de ramp, onder andere in de wijze waarop herdacht werd op de scholen en sportverenigingen. Hen de ruimte gunnen en geven om te exploreren, met een eigen beleving en een eigen taal, daarin ligt een taak voor de kerk en de samenleving.

-In de geloofsgemeenschappen:

Voorgangers articuleerden samen met lezers (van de column) en aanwezigen in de viering de ontregelende ervaring. De geloofsgemeenschap schiep daartoe een ruimte die doet denken aan de *oase* van Arendt. Hier was de plaats waar gereflecteerd werd op het gebeurde, waar uitgesproken werd wat zo beroerde en raakte, en werd samen gezocht naar duiding. De voorganger sprak de eigen gedachten uit en/of die van de leden van de geloofsgemeenschap. Als in de herdenkingsbijeenkomst in de St. Joriskerk in Amersfoort was ook hier de Ene partner in de *dialogo*.

Wie en wat verloren was, kreeg articulatie in ritualiteit: in het opsteken van kaarsen, in het stil zijn, in het lied dat daarop volgde, in de gebeden en in de overweging.

De morele heroriëntatie, zoals Butler die schetst, werd aangeraakt in de column van ds. Bonda: ze verhaalde daarin over het anders kijken naar haar huis, naar haar omstandigheden. De veiligheid en het vertrouwen die er om haar zijn stemden haar dankbaar. Ze droeg aan dat het goede in de mens wel verborgen kan zijn, maar daarmee niet weg is. Dat we daarin willen blijven geloven, zo lijkt impliciet het appèl, dat klonk in haar column.

De voorgangster in Amersfoort bad dat de wereld niet ten onder gaat door bruto geweld of loze haat, maar dat mensen het goede en mooie mogen blijven zien.

In het gebed van ds. Klok reikte hij aan dat in de brandhaarden er ook dat andere is: de zachte stem van vrede. Dat we die toch mogen horen en verstaan, zo luidde zijn verlangen. In Hilversum waren in de overweging en het gebed meerdere referenties aan heroverwegingen rondom moraliteit. Naar voorbeeld van Mozes werd het verlangen geuit naar leiders die vreemdelingen beschermen en naastenliefde betrachten. In het gebed klonk:

“Buig ons hart naar de velen die als vreemden hier gekomen zijn, om lijfsbehoud, uit wanhoop. Dat zij gastvrijheid ontmoeten, gelijkberechtigd worden, een nieuw en waardig leven mogen leiden in ons midden (...) zo bidden wij U, Die ons aanspreekt, ondervraagt, bemoedigt, troost, vermaant die ons verschijnt in woorden van genade: ‘hen elkander lief’.”.

Butler spreekt over de **hiërarchie van het verlies**: we wegen niet elk sterven hetzelfde. Voor ds. Bonda raakte de ramp aan de gebeurtenissen op het wereldtoneel. Ze noemde hetgeen zich in Gaza en Noord-Irak afspeelde, en vroeg daarmee aandacht voor vluchtelingen, voor kinderen, voor gevangenen. Eenzelfde verband werd door ds. Klok gelegd. In zijn gebed verbond hij Donetsk en Lugansk in Oekraïne met Gaza. In Hilversum werden de slachtoffers uit deze gemeente in het bijzonder belicht, maar was er ook veel aandacht voor slachtoffers van geweld en onrecht elders in de wereld. Naast de situatie in Syrië werd ook Israël en de Palestijnse autoriteit aangedragen als toneel van geweld, onrecht en verdriet.

Ten aanzien van het aspect **verbeelding** van Pulcini waren het hier de voorgangers, zo lijkt het, die aan de geloofsgemeenschap lieten zien hoe geraakt zijn waren door het gebeurde. Ze stelden zich kwetsbaar op door te schetsen welke gedachten ze erbij hadden, wat de gebeurtenis hén deed. Daarnaast droegen zij beelden aan van de direct getroffen en van de ramp én anderen in kwetsbare situaties. Ds. Bonda begon haar column met het beeld van de lijdende Job en vervolgde met beelden van kinderen, vluchtelingen en gevangenen. Én ze schetste nog een ander beeld: de mens, waarin zich het goede en het kwade herbergt. Dat goede, dat soms zo verborgen is, behoeft aandacht om naar voren te komen. En het behoeft mensen die daar oog voor hebben. Daarin klonk een appèl tot verbinding, tot engagement. Ze zette het beeld aan door het citaat van Mandela.⁹⁸ Het is een spannend beeld, dat kan aanspreken. Dat evenzeer, als de andere beelden van kinderen, vluchtelingen en gevangenen, kan bijdragen aan een gevoel van relationaliteit, van wederzijdse afhankelijkheid, die opmaat kan zijn tot verbreding van verbondenheid. In Hilversum benoemde de voorganger expliciet het dichtbij komen van oorlog en dood en de gevoelde kwetsbaarheid die daarin oplicht. Een kwetsbaarheid die niet alleen onszelf treft maar die zich uitstrekt naar onze relaties:

“Degenen met wie je werkt, zij die deel van jouw leven uitmaken, mensen van wie je houdt, ze kunnen je zomaar ontnomen worden.”.

3.10 Reflectie

Met de observaties uit de geloofsgemeenschappen rond referenties aan de noties van de verschillende denksters, is de presentatie van het empirisch materiaal voltooid. Materiaal dat divers is, maar zich centreert rond een gezamenlijk thema: het articuleren van een

⁹⁸ In haar column vertelt ds. Bonda dat het volgende citaat uit de autobiografie van Nelson Mandela komt: “De goedheid van de mens is een vlam die wel verborgen, maar niet gedooft kan worden.”.

collectieve contrastervaring. De decors van die articulatie vormden voor dit onderzoek de luchthaven Schiphol en Eindhoven, de St. Joriskerk in Amersfoort, de St. Vituskerk in Hilversum en de RAI in Amsterdam. Als aanvulling op deze plaatsen, werden herdenkingsmomenten in vier remonstrantse geloofsgemeenschappen belicht. Niet alleen is het materiaal divers, het is ook omvangrijk. Een omvangrijkheid die behouden is, juist om een groot aantal illustraties te bieden van zowel de dynamieken bij de beleving van de ramp, als bij de invulling van de herdenkingsmomenten. Om te waken voor het verdwalen in de hoeveelheid materiaal is de verkregen informatie vanuit 4 aandachtsvelden geanalyseerd: de confrontatie met het gebeurde; referenties aan het ervaren van verbondenheid; het aanreiken van oriëntatie en perspectief en referenties aan verschillende noties van Anbeek, Arendt, Butler en Pulcini.

De bevindingen die deze analyse heeft gegenereerd zullen, in wat volgt, in dialoog worden gebracht met het theoretisch kader teneinde de deelvragen en centrale onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden.

Hoofdstuk 4: Beschouwing, conclusies en reflectie

4.1 Inleiding

In dit laatste hoofdstuk zal het empirische materiaal uit hoofdstuk 3 verbonden worden met de theoretische noties die in hoofdstuk 2 zijn gepresenteerd. De kaders voor deze verbinding vormen de deelvragen die in dit eindwerkstuk zijn gesteld: de antwoorden die zij genereren zullen worden ingezet teneinde de centrale onderzoeksvraag te kunnen gaan beantwoorden. Telkens zal er bij de deelvragen allereerst een antwoord worden geformuleerd, waarna uitwerking en reflectie volgen.

Hieronder nog eens de geformuleerde centrale vraag:

-Op welke wijze boden de publieke herdenkingsbijeenkomsten rond de MH17-ramp ruimte voor de articulatie van de ervaring van contrast en welke elementen binnen deze bijeenkomsten speelden in op het ervaren van onderlinge verbondenheid in de Nederlandse samenleving?

De deelvragen luiden:

-Welke dynamieken werden in de samenleving zichtbaar en hoorbaar bij de MH17-ramp?

-Welke rituele invulling werd gegeven aan de publieke herdenkingsbijeenkomsten bij de MH-17 ramp?

-Welke (rituele) elementen binnen deze publieke herdenkingsbijeenkomsten beoogden duurzame en grensoverschrijdende onderlinge verbondenheid?

-Op welke wijze werd er binnen remonstrantse geloofsgemeenschappen (rituele) aandacht gegeven aan de MH17-ramp?

Een reflectie sluit dit hoofdstuk af: er wordt teruggekeken naar het schrijfproces en de beperkingen van het uitgevoerde onderzoek. Daarnaast worden aanbevelingen gedaan voor vervolgonderzoek.

4.2 Welke dynamieken in de Nederlandse samenleving werden zichtbaar en hoorbaar bij de MH17-ramp?

Een groot aantal dynamieken (de begripsnaam die hier is aangewend voor emotionele en fysieke reacties) die beschreven is in het theoretisch kader (2.4), werd teruggezien of beluisterd in het empirisch onderzoek dat verricht is. Veelal werden deze expliciet terug gehoord, in dezelfde bewoordingen; soms ook werden er andere woorden of expressies genoemd die inhoudelijk zeer dicht lijken te staan bij hetgeen in de literatuur wordt vermeld. Vooral de dynamieken die binnen de groep algemene en psychosociale reacties benoemd werden in de *Handreiking Rampenspirit, zorg voor de geest*, zijn terug te vinden in de onderzoeksresultaten.⁹⁹

Daarnaast werden ook de noties *ontkenning* en *ongeloof*, die de onderzoekers van *Ritual Studies* aandragen, teruggezien of beluisterd. De bevindingen van de Amerikaanse onderzoekers in hun onderzoek naar het zoeken en vinden van duiding bij Amerikaanse burgers na 9/11, de terroristische aanslagen op o.a. het WTC en het Pentagon, lijken uit het onderzoek ook in de Nederlandse context te passen: ook hier was sprake van een verlangen tot samenkomen om betekenis te vinden en geven aan de schokkende gebeurtenis.

In het empirisch onderzoek komen ook dynamieken naar voren die niet in de hier aangereikte theorie zijn benoemd: een verlangen naar het (rituele) expressie geven aan een gevoeld medeleven én de reflectie en waardering van de (eigen) omstandigheden. Aansluitend op dit laatste, was in het empirisch onderzoek hoorbaar dat, in de (rituele) expressie van anderen, eigen ervaringen van rouw- en verlies kunnen oplichten. Deze dynamiek is in het theoretisch kader aangereikt rond rituele expressies.¹⁰⁰

Hieronder zullen de verschillende dynamieken die in het empirische deel oplichtten, worden belicht van uit de vier verschillende groepen die gehanteerd zijn bij de eerdere analyse in dit deel van het onderzoek.¹⁰¹ Aansluitend wordt teruggekeken op de bevindingen.

-Dynamieken van confrontatie

In de interviews met de vrijwilligers en pastores van het luchthavenpastoraat werd door hen geschetst wat zij hadden waargenomen en gehoord rond de gedachten, gemoedstoestand en het handelen van hen die kwamen naar het spontane monument bij vertrekhal 3 op Schiphol en op de luchthaven van Eindhoven. Veelal ging het om vertrekkende of aankomende passagiers en *crews* van diverse luchtvaartmaatschappijen, maar ook medewerkers van de luchthaven en mensen van buiten de luchthaven kwamen. Mensen

⁹⁹ In *Rampenspirit* onderscheidt men:

Algemene reacties: gebrek aan vertrouwen in de toekomst; gebrek aan verbondenheid of betrokkenheid met anderen; concentratieproblemen; besluiteloosheid; flashbacks en dromen van gebeurtenis; onrustig en schrikkerig gedrag; continue alertheid; excessief roken, alcohol -en drugsgebruik.

Lichamelijke reacties: slaapproblemen, uitputting en inactiviteit; maagklachten en eetlustvermindering; hartkloppingen, ademhalingsproblemen, intense hoofdpijn en zweten; verslechtering van chronische medische problemen.

Psychologische en sociale reacties: gevoelens van schok; verdoofdheid; onverschilligheid; angst; verdriet; zelfverwijt; boosheid; irritatie; woede; een opzoeken van conflict; een gebrek aan vertrouwen in anderen; controledrift; een gevoel verlaten en/of afgewezen te zijn; verlies van intimiteit; onthechting; een zich terugtrekken en het mijden van mensen, plaatsen en zaken die verband houden met de gebeurtenis.

¹⁰⁰ Zie 2.5.2, p.23.

¹⁰¹ Als bij het empirische deel van de scriptie, geldt ook hier, dat bij het indelen gekozen is voor de groep die het meest lijkt te passen bij hetgeen beschreven wordt.

gaven blijk, verbaal en non-verbaal van hun verbijstering en verontwaardiging. Er klonk boosheid, afschuw, en ongeloof in de gesprekken die werden gevoerd, maar ook machteloosheid en vervreemding. Mensen waren ontdaan, zichtbaar erg verdrietig en verloren, en wisten soms niet goed wat te doen en wat hiér te doen, maar wilden toch graag komen. Er was ook een stil zijn, beduusdheid en een ingetogenheid, zo gaf een van de pastores aan. Een verlangen hier medeleven te betonen, eerbied te betonen aan de slachtoffers. *Iets* te kunnen doen. Mensen articuleerden hun gevoelens in handelen: ze legden bloemen, briefjes, tekeningen, gedichten en knuffels neer. Kaarsjes werden opgestoken.

Het present zijn en ondersteuning bieden deed bij een aantal vrijwilligers de eigen ervaringen van rouw en verlies oplichten, zo werd duidelijk in een evaluatiemoment op de vergadering van het luchthavenpastoraat.

In de herdenkingsbijeenkomsten werden, naast de dynamieken die hierboven benoemd zijn door de luchthavenpastores en de vrijwilligers, de volgende dynamieken rond confrontatie zichtbaar en hoorbaar en/of expliciet uitgesproken door de verschillende sprekers en musici: geraaktheid; gemis; intense rouw; eenzaamheid en het wegstoppen van gevoelens; donkerheid ervaren; onbegrip en verwarring; onzekerheid; angstig zijn en schrikken; ontzetting; woede, radeloosheid en wanhoop; ervaren van onrecht; verzet; piekeren en slapeloosheid; pijn ervaren; gebeurtenissen willen terugdraaien; moeite hebben met het oppakken van de dagelijkse bezigheden; behoefte tot samenkomen en delen van het verdriet en schuilen bij elkaar.

De predikanten van remonstrantse geloofsgemeenschappen, tenslotte, benoemden in hun teksten, aanvullend op het bovenstaande, rond dynamieken van confrontatie het volgende: het ervaren van beklemming en onrust, en sprakeloosheid.

-Dynamieken rond verbondenheid

Op de luchthavens uitten mensen hun verlangen samen te komen; niet alleen te willen zijn in hetgeen gebeurd was. Door hier te komen wilde men laten zien hoe men meeleeft met de nabestaanden. Eerbied betonen, het condoleanceregister tekenen en daarmee expressie geven aan het medeleven dat ze benoemden. De plek op Schiphol verbond mensen met de slachtoffers op haast fysieke wijze: hier waren zij, naar alle waarschijnlijkheid, langs gekomen op hun weg naar het vliegtuig. Een verlangen naar verbondenheid met hen lijkt ook te worden geuit in het ritueel handelen dat hier vorm kreeg. De briefjes, gedichten, tekeningen en knuffels waren voor een groot deel geadresseerd aan de slachtoffers. De kranslegging van de Australische militair en het overbrengen van zijn condoleances aan de Nederlandse bevolking raakten aan een ervaring van verbondenheid die verder reikte dan de landsgrenzen, zo werd ervaren. Door vrijwilligers werd verbondenheid gevoeld met de andere medewerkers op de luchthaven in het omzien naar de bezoekers.

In de herdenkingsbijeenkomsten werd het ervaren van saamhorigheid en solidariteit benoemd. Dit werd, onder andere, zichtbaar, zo vertelde een van de nabestaanden, toen de rouwstoet met de eerste lichamen van de luchthaven van Eindhoven naar de kazerne reed. Een ervaren van verbondenheid dat de nabestaanden beroerden, wat balans bracht in de gevoelens van verwarring en ontzetting, zo werd verwoord. Ook het verlangen naar het ervaren van verbondenheid werd benoemd en het gemis van deze ervaring. Ervaringen die

sterk hoorbaar waren in de RAI, waar een van de nabestaanden schetste hoe in de dagen en weken na de ramp de communicatie met instanties zó moeizaam was en gevoelens van angst, onzekerheid en verwarring de dagen kleurden.

In de verschillende rituele articulaties in de herdenkingsbijeenkomsten lagen verbindende dynamieken besloten: hier werd samen vormgegeven aan het ritueel, met elkaar werd deze beleefd, ondergaan.¹⁰² Hetzelfde vond plaats binnen de geloofsgemeenschappen, waarbij ook aandacht was voor het niet-verbonden voelen: de ervaring van verlatenheid door de Ene.

-Dynamieken rond oriëntatie en perspectief

Op de luchthavens vormden vooral de rituele articulaties dynamieken van oriëntatie en perspectief. Een aanwezigheid en nabijheid van en bij hen die waren omgekomen werd gezocht en benadrukt in dit handelen. Daarnaast verhaalde men aan elkaar over de slachtoffers, vertelde men elkaar hoe ze hen kenden, hoeveel zij voor hen betekenden. In de herdenkingsbijeenkomsten werden, naast rituele articulaties, verschillende dynamieken benoemd rond oriëntatie en perspectief: nabestaanden spraken over het hoop putten uit wat de samenleving laat zien aan medeleven; over vergeving van onschuldige burgers; over trots zijn op de slachtoffers, op wat zij nalaten. Er werd benoemd en bezongen hoe dubbel het leven kan worden ervaren: er is dat akelige en donkere, en tegelijkertijd is er schoonheid in het leven. Er was een spreken over en vragen naar verbondenheid met elkaar en met de Ene; in diverse toespraken, gedichten, gebeden, in de overweging en muzikale bijdragen. Dat gebeurde ook in de geloofsgemeenschappen. Ook daar was de dynamiek van het ritueel handelen: het gedenkritueel met kaarsen, stilte, zang en gebed.

-Dynamieken die relateren aan noties van Anbeek, Arendt, Butler en Pulcini

Naast het samenkomen op de verschillende plekken en het met elkaar in gesprek zijn over wat van waarde is (verbaal of non-verbaal), waar Anbeek en Arendt over spreken, lichtten hier dynamieken op die relateren aan noties van Butler en Pulcini rond reflectie en heroriëntatie. Op de luchthaven klonken ervaringen rond de bewustwording van de eigen kwetsbaarheid in het narratief van de bezoekers. Men had het zélf kunnen zijn, op weg naar de vakantiebestemming. Er werd ook verlegenheid geuit, met het eigen geluk en plezier. Hoe kon men nu op vakantie gaan? Reflectie was ook hoorbaar in de herdenkingsbijeenkomsten: onder andere toen een nabestaande sprak over een andere wijze van kijken naar hetgeen met de slachtoffers op de rampplek was gebeurd. Het klonk ook in de bijdragen van de remonstrantse geloofsgemeenschappen. De eigen omgeving werd met andere ogen bekeken; het stemde tot dankbaarheid én zorg. Reflectie bracht ook hier een appèl om uit te reiken naar de ander.

-Reflectie op de bevindingen

Het empirisch onderzoek maakte inzichtelijk dat dynamieken op verschillende wijzen benoemd of geuit werden: in toespraken, in gebeden, muziekteksten, poëzie én in handelen. Dat laatste biedt de ruimte aan de dynamiek die besloten ligt in het *iets* willen doen: een uitspraak die aangedragen werd door, onder andere, de vrijwilligers van het luchthavenpastoraat. De behoefte tot articulatie lijkt daarmee een wezenlijke toevoeging

¹⁰² Hier wordt straks op teruggekomen bij 4.3.

aan de dynamieken bij een contrastervaring. Het ritueel handelen biedt de vormen aan voor dit *doen*. Hier wordt straks in 4.3 op teruggekomen.

Daarnaast valt op dat in de empirie er elementen oplichten die een reflectieve inhoud lijken te hebben. Zo werden benoemd: bewustwording en dankbaarheid rond de eigen omstandigheden; een ervaren van de dubbelheid van het leven: de oneerlijkheid en de schoonheid ervan; ervaren van de eigen kwetsbaarheid en identificatie met de slachtoffers; een verlangen naar en een ervaren van verbondenheid, saamhorigheid en solidariteit; trots zijn, op wat slachtoffers hebben betekend in het leven; een ervaren van nabijheid van slachtoffers in het herdenken; het ervaren van hoop; vragen om vergeving.

Deze observatie sluit goed aan bij hetgeen Anbeek benoemt rond de contrastervaring en de articulatie daarvan in de dialoog: juist in het spreken over daar waar onze pijn zit, waar gebrokenheid ervaren wordt, dáár wordt ook zichtbaar wat voor ons van waarde is, en waar we kracht uit putten. Én, daarin kan verbondenheid oplichten, een verbondenheid vanuit een ervaren van gedeelde kwetsbaarheid. Die ervaring van verbondenheid kan de opmaat zijn tot existentiële en morele heroriëntatie.¹⁰³

Herdenkingsbijeenkomsten, momenten en plekken, lijken als het ware een vorm van pre-dialoog te bieden voor de dialoog die Anbeek voor ogen heeft. Rituele oefenplaatsen voor articulatie van de contrastervaring, waarin op verschillende manieren, passend bij de aanwezigen en kijkers, dynamieken expressie krijgen.

De dynamieken in de literatuur die niet of minder benoemd werden in de onderzoeksresultaten, zijn vooral die dynamieken, die in de uitgave *Rampenspirit* geschaard zijn onder de noemer *lichamelijke reacties*. In de herdenkingsdiensten waren er wel referenties aan slapeloosheid, pijn en inactiviteit. Daarnaast klonken er geen expressies van zelfverwijt en het opzoeken van conflict en controledrift, en was er ook niets zichtbaar van excessief roken, alcohol- en drugsgebruik. Belangrijk is dat het hier gaat om observaties; er is niets in dit kader expliciet teruggevraagd aan bezoekers van de luchthaven en van de herdenkingsdiensten of binnen de geloofsgemeenschappen. Eenzelfde beperktheid geldt voor het ogenschijnlijk achterwege blijven van de dynamiek rond het mijden van de rampplek en wat daarmee verband houdt: massaal kwamen mensen naar Schiphol en Eindhoven. Echter, er is geen onderzoek gedaan naar hen die hier niet kwamen.

In het materiaal van de vrijwilligers van de luchthaven werd nóg een dynamiek benoemd die niet in het lijstje van *Rampenspirit* voorkomt: het oplichten van de eigen rouw- en verlieservaringen in het zien van de rouwexpressies van anderen. Dit werd in het theoretisch kader genoemd bij de uiteenzetting over rituelen: Ronald Grimes beschreef hoe het waarnemen van rituele expressies eerdere persoonlijke ervaringen van rouw en verlies kunnen doen herleven.¹⁰⁴

¹⁰³ Zie 2.5.1, p. 16-17.

¹⁰⁴ Zie 2.5.2, p. 23.

4.3 Welke rituele invulling werd gegeven aan de publieke herdenkingsbijeenkomsten bij de MH17-ramp?

Hieronder zal eerst weergegeven worden wat er precies zichtbaar werd aan rituele expressies in de St. Joriskerk, de St. Vituskerk en in de RAI. Vervolgens wordt vanuit de theorie belicht welke functies deze hier lijken te vervullen.

-Rituele expressies in de bijeenkomsten in Amersfoort, Hilversum en in de RAI

In deze herdenkingsbijeenkomsten, die zelf onderdeel zijn van het rouw- of rampritueel, zijn de volgende rituele expressies zichtbaar:

Naast specifieke rituelen rond herdenken en rouw werden in de bijeenkomst in de St. Joriskerk in Amersfoort rituelen geobserveerd die passen bij een kerkelijke viering, met een daarbij gebruikelijke, orde van dienst: er was votum en groet, er werd gebeden (ook middels koorzang); er was een lezing uit de Schrift; een overweging werd gehouden; er was tot slot een uitzending en zegen. Samen met de samenzang van een aantal liederen uit o.a. het Liedboek vormde de bijeenkomst op deze wijze een kerkdienst die sterk gelijk is aan vieringen die doorgaans in deze, en vele andere kerken, gehouden worden. Aanvullend was er een minuut stilte, waarbij de aanwezigen opstonden van hun plaats. Er werden kaarsjes gebrand; bij de voorbeden werd het lied *Noem de naam, herinner de naam* gezongen, dat impliciet verwees naar het namen noemen van de slachtoffers en bij het uitgaan van de kerkdienst werden er bloemen neergelegd bij het ontstane monument op het St. Jorisplein.

In de bijeenkomst in Hilversum werden er kaarsen aangestoken aan de Paaskaars die vervolgens werden geplaatst bij de foto's van de slachtoffers uit Hilversum. De aanwezigen stonden op bij het noemen van de namen en er was aansluitend een minuut stilte. Er werden bloemen en sportshirtjes bij de foto's neergelegd.

Het koor zong gebeden van Maurice Duruflé: het *Introïtus* en het *Kyrie* uit het Requiem, en *Notre Père*.

In de bijeenkomst in de RAI, de Nationale Herdenking MH17, werden kaarsen gebrand: één voor elk slachtoffer; bloemen werden neergelegd bij deze kaarsen en werden gestoken in de bloemenwand bij de namen van de slachtoffers. Er werd door de aanwezigen opgestaan; de namen van de slachtoffers werden genoemd en werden zichtbaar op de schermen.

Daarnaast werd er geluisterd naar de *Last Post*, waarna stilte volgde en het zingen van het *Wilhelmus*. Op de schermen werden foto's van de slachtoffers geprojecteerd.

Directe nabestaanden van de slachtoffers droegen witte armbandjes met daarop de woorden *Ik zal je nooit vergeten*.

Er werd ook gebeden: middels het zingen van het *Pie Jesu* in de bewerking van Andrew Lloyd Webber en het *Lacrimosa* van W.A. Mozart. Daarnaast ging de aankomst, binnenkomst en verwelkoming van de Koninklijke familie en hun gevolg met de, daarbij horende, rituelen gepaard.

-Het ritueel: een meerdimensionale expressie

Eerder werd in het theoretisch kader aangedragen dat een herdenkingsbijeenkomst als geheel gezien kan worden als een rituele expressie; het is onderdeel van het rouwrepertoire dat voorafgegaan kan worden met een stille tocht en een vervolg kan krijgen in het oprichten van een monument. Daarin kan de gebeurtenis worden vast gelegd, toegankelijk

gemaakt én gehouden worden en kan er, met enige regelmaat, bij worden *stil gestaan*.¹⁰⁵ De ritueelonderzoekers Post, Nugteren en Zondag introduceerden een model dat zij hanteerden om dit ritueel te evalueren. Dit model was onderliggend aan de 4 groepen die in het empirische model werden geïntroduceerd om de analyse van de registraties van de bestudeerde bijeenkomsten uit te voeren.

Wat daarbij opviel, was, dat met name bij rituele expressies binnen dit grotere ritueel het niet eenvoudig leek deze binnen één enkele groep in te delen. Enerzijds leken zij het afwezige sterk present te stellen, wat maakte dat zij bij de groep ingedeeld werden rondom de confrontatie met het gebeurde. Anderzijds had dit present stellen in zich, verbindend te kunnen werken: een element dat plaatsing binnen de groep rond het ervaren van verbondenheid beargumenteerde. Het noemen van de namen en het aansteken van de kaarsen maakten dat er nabijheid ervaren kon worden van hen die zo evident afwezig waren. Maar dat niet alleen: in het gezamenlijk ondergaan en vormgeven van dit ritueel werd er ook de mogelijkheid van verbinding met elkaar geschapen. Tenslotte was er rond de expressies een dimensie van oriëntatie en perspectief: het aansteken aan de Paaskaars bijvoorbeeld, die door pastoor Dresmé werd geduid als lichtbron voor nieuw leven, en het noemen van de namen en het afbeelden van de overledenen als verwijzing naar hetgeen zij nalaten, als herinnering en als opdracht.

De meervoudigheid die het ritueel in zich lijkt te hebben, wordt inzichtelijker wanneer teruggegaan wordt naar het theoretisch kader, waar de functies van het ritueel werden verkend. Hieronder zullen die verkenningen gelegd worden op de expressies in de bijeenkomsten.

-Functies van de rituelen in de herdenkingsbijeenkomsten

Post, Nugteren en Zondag benoemen, verwijzend naar het werk van collega ritueelonderzoekers, verschillende functies van het ritueel: de toe-eigening van negatieve ervaringen; het orde brengen in het gebeurde; en het scheppen van ruimte voor betekenisgeving van het verlies. Functies die ondersteund worden, zo schetsen zij, met behulp van mythen en symbolen.¹⁰⁶ In de bestudeerde bijeenkomsten werd het volgende rond deze functies en de ondersteuning daarvan, zichtbaar:

De verschillende sprekers en musici in de herdenkingsbijeenkomsten, verhaalden over de *negatieve* herinneringen, wanneer zij de dynamieken benoemden die gevoeld werden in de eerste dagen en daarna. In toespraken, liederen en gebeden werden deze verwoord, waarbij de harde werkelijkheid van het aantal slachtoffers, de wijze waarop zij om het leven kwamen en de omstandigheden waarin hun lichamen geborgen werden, ook werd vermeld. Er werd tevens structuur gebracht in het gebeurde door de verhalen. De nabestaanden deden dit, in het vertellen over de levens van hun verloren geliefden en de laatste herinneringen die ze aan hen hadden. Over de wijze waarop ze het nieuws van de ramp vernamen en hoe het hen nu vergaat. De sprekers uit de verschillende bestuurslagen en de kerk deden dit, toen zij vertelden over hetgeen zij hadden waargenomen en ervaren in hun kerk, in hun stad en in het land in de nadagen van de ramp tot op de dag van deze bijeenkomst. Er klonk een zoeken en aanreiken van duiding in tal van toespraken en rituele expressies door.

¹⁰⁵ Zie 2.5.2, p. 24.

¹⁰⁶ Zie 2.5.2, p. 17-18.

In de St. Joriskerk nam vooral het zoeken een belangrijke plaats in. *Een uur van bezinnen*, zo werd de bijeenkomst genoemd. Zoeken en vragen, bij en aan de Ene én elkaar. Het mythologisch aspect en de symbolen droegen hier een sterk religieuze inhoud. Niet alleen werden de verhalen, liederen, gebeden en de overweging vanuit dit perspectief ingekleurd; ook het impliciete namen noemen (middels het lied bij de voorbeden) en het aansteken van de kaarsen die vervolgens op een kruis werden geplaatst, kregen zo hun specifieke kleur. Ds. Nijwening gaf in het interview aan dat in haar optiek de bijeenkomst vooral gaat over verbondenheid en dat het voor een aanreiken van perspectief te vroeg voelde; toch lijkt dit laatste wel te gebeuren.

In de St. Vituskerk werd vooral de verbondenheid benadrukt: een verbondenheid die er gevoeld werd met elkaar in het verlies van de slachtoffers uit Hilversum. Pastoor Dresmé vertelde in het interview dat in die verbondenheid voor hem het belangrijkste element lag voor deze bijeenkomst; religie is bij hem ten diepste het aangaan van een verbinding. Hetgeen gebeurde, gezegd en gezongen werd kreeg, voor zover dit kon worden geregisseerd, dit kader. Expliciete religieuze elementen waren hier minder aanwezig dan in de St. Joris, maar waren er wel degelijk: het aansteken van de kaarsen aan het licht van de Paaskaars bijvoorbeeld, en de gebeden die hier gezongen werden door het Groot Omroepkoor. In hoeverre de aanwezigen en kijkers dit laatste ook als zodanig hebben, blijft vooralsnog een vraag.

De bijeenkomst in RAI leek vooral *verbonden blijven in herinneren* als centrale boodschap te hebben. Ook hier werd verbondenheid diverse keren benadrukt, maar de aandacht voor de herinnering aan de slachtoffers was meer prominent. Op verschillende manieren werd dit aangedragen: in de toespraken, in de muzikale bijdragen en in de rituele expressies. Een centraal symbool daarbij was hun aanwezigheid in afwezigheid: middels de kaarsen die in glazen stulpen stonden, op een bed van mos, temidden van de aanwezigen. Het noemen van de namen, de foto's op de schermen: ze stelden present zij of hij die nu hier zo gemist werd. Het lied *I was here* was daarin de postume stem van de omgekomen dierbare; een stem die aangevuld werd met de optekeningen van de sprekers.

-Het ritueel als reisbegeleider

De 3 functies die Post, Nugteren en Zondag onderscheiden en hierboven kort werden uitgewerkt, worden in het werk van Menken-Bekius benoemd als de psycho-hygiënische functie, de sociale functie en de noëtische functie van het ritueel. Daar waar de psycho-hygiënische functie van het ritueel zich richt op het ordenen en toe-eigenen van de gebeurtenis, en de noëtische functie op het terrein van bezinnen en betekenisverlening ligt, richt de sociale functie zich sterk op intermenselijke re-integratie. In dit kader noemt zij, naar Turner en van Gennep, het ritueel als *rite de passage*, als overgangsritueel. De bijeenkomsten als zodanig, met daarbinnen rituele expressies, kunnen heel goed als zodanig gezien worden: ze begeleiden als het ware de samenleving, en in het bijzonder de groep nabestaanden, op dit onbekende terrein. Nog vol beelden en verhalen van hoe het hiervoor was, worden de aanwezigen en kijkers samen meegenomen, op weg naar...? Dat is nog niet zo helder, al worden, door reizigers, (muzikale) begeleiders en rituele expressies hier wel contouren van geschetst.

-Het ritueel dat het afwezige aanwezig maakt

Met betrekking tot het verbindende element van ritualiteit maken Post, Nugteren en Zondag een tweedeling in de wijze waarop het ritueel en de symbolen daarbinnen instrumenteel zijn. Dat wat afwezig is present stellen, en daar zo een verbinding mee kunnen aangaan, kan vanuit de principes van overeenkomst of contiguiteit. Bij het eerste gaat het dan doorgaans om afbeeldingen van de overledenen. Dit werd zowel in de bijeenkomst in Hilversum, als in de RAI aangewend. Foto's van de overledenen stonden opgesteld in de St. Vitus die werden bijgelicht door de kaarsen die aan de Paaskaars werden ontstoken. In de RAI waren de afbeeldingen van de slachtoffers heel groot te zien, op de schermen. Er werden behoedzaam bloemen bijgelegd in Hilversum, een behoedzaamheid die gelijkenis had met de wijze waarop men bloemen bij een (hier nog ontbrekend) graf neerlegt.

Het present stellen vanuit contiguiteit gebeurde door een voorwerp dat dichtbij de overledene stond, aan te dragen. In de dienst in Hilversum zagen we dit terug in hetgeen de sportverenigingen, waar de slachtoffers deel van uitmaakten, deden: zij legden, naast bloemen, sportshirts neer bij de foto's van hun omgekomen sportvrienden. De referentie van Menken-Bekius aan het werk van Donald Winnicott, het inbrengen van objecten die de werkelijkheid representeren en waarop gevoelens kunnen worden geprojecteerd, lijkt hierbij aan te sluiten.¹⁰⁷ Beide manieren van present stellen, middels de beelden en de objecten, maakten afstand én betrokkenheid mogelijk. Het aansteken van de kaarsen en het noemen van de namen doen dit ook, zo stelt Thomas Scheff. Het zijn elementen die in alle drie de bijeenkomsten terugkwamen, zij het, dat in de bijeenkomst in Amersfoort minder expliciet het noemen van namen vorm kreeg. Hier leek er eerder sprake van, dat deze namen, in gedachten, bij de Ene werden neergelegd.

Dit noemen van namen, dit benoemen van het afwezige en daar tegelijkertijd verbondenheid mee kunnen ervaren, is wat Wils aandraagt in zijn antropologisch perspectief. Hij schetste het verlangen naar nabijheid en resocialisatie. Rituelen zijn daarin ondersteunend: als *rite des passage* binden zij de groep achterblijvers en maken zij de heropname van hen die aan de groep ontvallen zijn, in zekere zin mogelijk. Daarbij komt dat ze een memoratieve functie herbergen: wij kunnen ons herinneren wat het uitgevoerde ritueel ons bracht. Dat maakt dat we telkens opnieuw deze nabijheid en heropname kunnen ervaren, wanneer dit ritueel opnieuw uitvoering krijgt.

Wils illustreert bovenstaande met de plechtigheden van het militaire begrafenisritueel; dergelijke plechtige momenten werden ook teruggezien in de bijeenkomsten: het opstaan en stil zijn, het noemen van de namen, het luisteren naar de *Last Post* en het zingen van het *Wilhelmus*. In RAI werden hier de beelden aan toegevoegd van de terugkeer van de eerste lichamen.

Schuman droeg, ten aanzien van het noemen van de namen en de presentstelling die daarvan uitgaat, ook aan dat er vanuit die presentstelling een appèl kan uitgaan: een oproep om door te gaan met hetgeen betekenis gaf in het leven van de overledenen. De wijze waarop in de RAI de beelden van hen die omgekomen waren werden getoond in combinatie met het luisteren naar Glennis Grace' vertolking van *I was here*, lijkt hieraan te raken. Daarin

¹⁰⁷ Dit kan ook worden teruggezien bij het spontane monument op Schiphol; hier werden volop beertjes en andere knuffels neergelegd voor de (jonge) slachtoffers van de ramp.

werd, vanuit het perspectief van de overledene, gezongen over de ervaring dat haar of zijn leven betekenis heeft gehad; er iets waardevols is achtergelaten.

-Het ritueel als opening van vergezichten

Tenslotte: rituelen openen vergezichten, vanuit de concrete ervaring, zo vertaalt Anbeek Geertz' observaties rond ritualiteit. Het zijn vergezichten die uittillen uit die concrete ervaring en verbinding en houvast kunnen bieden. De aangereikte verhalen en expressies lijken precies dit te beogen. Daar waar het in Amersfoort primair het verhaal van de Ene is die zich in dit verdriet met ons verbindt, daar is het in Hilversum en in de RAI vooral het verhaal van de verbinding met elkaar en met hen die omgekomen zijn. Een verbinding die middels de bovengenoemde rituele expressies expliciet, voelbaar, en lichamelijk kan worden. Het stil zijn en het bewegen; de stem die zingt en bidt, de ogen die kijken naar de foto's en het mos zien onder de glazen stulpen in de RAI; de huid die de warmte van de kaarsen kan voelen. Menken-Bekius reikt het begrip transformatie aan: het zich verbinden aan de werkelijkheid die in het ritueel centraal staat, maakt, dat niets hetzelfde blijft. De waarnemer en hetgeen waargenomen wordt, ondergaan een verandering. Een verandering die kennis, betekenis kan genereren. Een kennis zich niet uitsluitend in het hoofd centreert, maar juist ook in het lijf. Het is het lijf, de zintuigen die kunnen helpen. Het *tuig* zijn, in het zoeken en vinden van *zin*.

-Reflectie op de bevindingen

Hierboven is gekeken welke rituelen vorm kregen binnen het ritueel van de herdenkingsbijeenkomst. De functies die beschreven werden in het theoretisch kader zijn gelegd op hetgeen zichtbaar werd in de bijeenkomsten. Voorzichtigheid daarbij voelt geboden: een functie invullen bij deze expressies voelt hier subjectief: er is niet nagevraagd bij hen die aanwezig waren of keken wat deze rituelen bij hen bewerkten. Uiteindelijk, zo lijkt mij, kan dat voor ieder heel verschillend zijn. Naar het Engelse spreekwoord *Beauty is in the eye of the beholder* zou ik willen stellen: *The function of the ritual is in the heart of the participant*.

4.4 Welke elementen binnen de herdenkingsbijeenkomsten beoogden duurzame en grensoverschrijdende onderlinge verbondenheid?

Vanuit het theoretisch kader werd aangereikt, dat, in het articuleren van hetgeen gebeurd is en gevoeld wordt, een bewustwording op gang gebracht kan worden van de eigen kwetsbaarheid en de wijze waarop deze verweven is met de kwetsbaarheid van anderen. Een bewustwording die, zo werd gesteld, voorwaarde is voor het aangaan van een duurzame en grensoverschrijdende intermenselijke verbinding. Elena Pulcini werkt dit proces uit en introduceert daarbij het begrip verbeelding. Het verkrijgen van een beeld van die ander die, vanuit een gedeeld ervaren van kwetsbaarheid ons zo na is, draagt bij aan ons aangaan van een verbinding met die ander.

De herdenkingsbijeenkomst als geheel, als een van de rituele expressies in het repertoire van rituelen rond schokkende gebeurtenissen, kan als zodanig een wezenlijk fundament zijn in een dergelijke verbeelding en bewustwording, en opmaat zijn tot dit vóórtdurende en verbrede engagement. Hier wordt immers, voor aanwezigen en kijkers, in woorden, beelden, muziek en handelen, expressie gegeven aan de confrontatie met het schokkende. Er wordt gedeeld wie en wat er verloren is en hoe we onszelf daarin ervaren. Er wordt opgeroepen

tot, en bedankt voor, de ervaring van verbondenheid. Er worden perspectieven aangedragen ter ondersteunen in het zoeken en vinden van betekenis, waarin onderlinge verbondenheid een belangrijke rol speelt. Al die aspecten lijken bij te dragen aan onze verbeelding van de bewustwording van het relationele aspect van onze kwetsbaarheid. Een verbeelding die kan maken dat de verbondenheid vastgehouden wordt en zich verbreedt.

Hier lijken ook de woorden van Geertz te passen, die klonken aan het begin van de scriptie: hij benoemde in zijn definitie van religie deze, als een systeem van symbolen die een bestaansorde schetsen en daarbinnen krachtige en *duurzame* drijfveren en gemoedstoestanden bewerken.

In de herdenkingsbijeenkomst, waarin de rituele verbindende articulatie van de contrastervaring centraal staat, wordt vanuit diverse perspectieven een dergelijke bestaansorde vanuit verschillende perspectieven en middels diverse expressies aangedragen. De bijeenkomst is er bovendien één in een reeks articulaties in het rituele repertoire: veelal wordt deze gevolgd door een bijeenkomst rond de onthulling van een monument en door de terugkerende bijeenkomsten die daar zijn. Opnieuw zal er dan samengekomen worden en zal verbondenheid gezocht en ervaren kunnen worden.

Naast de bijeenkomst zelf, zijn er daarbinnen een aantal elementen en momenten te onderscheiden die ondersteunend kunnen zijn in een duurzame en grensoverschrijdende onderlinge verbondenheid. De verschillende rituelen, benoemd bij 4.3 kunnen hierin instrumenteel zijn, als ook het expliciete benoemen van de ervaring van verbondenheid én het oproepen tot het vasthouden en verbreden daarvan. Echter, rondom het laatste, het verbredende aspect, wordt er in beperkte mate bijgedragen aan de verbeelding van de ander die niet direct zichtbaar is. Hieronder zal ik ingaan op de elementen die (niet) zichtbaar waren.

-Het ritueel als instrument in het vasthouden en verbreden van verbondenheid

In de theorie is de socialiserende en memoratieve functie van rituelen benoemd. Wellicht zijn deze functies ondersteunend in het vasthouden en verbreden van de onderlinge verbondenheid. Rond het socialiserende karakter beschreef Menken-Bekius hoe rituelen mensen begeleiden in het onbekende en ze daarin, met elkaar, meeneemt. Het is voorstelbaar dat deze gedeelde ervaring, als mede reisgenoten in dit onbekende dóór en met elkaar te worden begeleid, een verbondenheid kan bewerkstelligen die langer duurt dan het moment van het gezamenlijk ondergane ritueel. Een ervaring die opnieuw kan oplichten bij de oprichting van een monument waar opnieuw de ervaring wordt herdacht. Wellicht kan hier ook de verbeelding waarover Pulcini spreekt bij geplaatst worden. Het zien en horen van de ervaringen van anderen die zich op onbekende grond weten, kan een grensoverschrijdende verbondenheid genereren. Dit oplichten, het her-inneren welke ervaring centraal stond in het ritueel, wordt door Wils beschreven wanneer hij de memoratieve functie van het ritueel belicht. Op het moment dat er opnieuw een confrontatie is met de ervaring die centraal stond ten tijde van het ondergane ritueel, zal deze ervaring worden herdacht, zo beschreef hij. Dit aspect kan zeker gelden wanneer er sprake zal zijn van de oprichting van een monument, waar opnieuw herdacht zal worden. Daarnaast lijkt ook deze functie te raken aan het aspect van de verbeelding, dat Pulcini

aandraagt. In het zien en beluisteren van ervaringen van verlies en rouw van de ander, ook zij die we nog niet kennen, zou een dergelijke kracht vanuit het ritueel kunnen oplichten.

-Het benoemen van de ervaring van verbondenheid

Concreter dan de bovenstaande uitwerkingen van rituelen op duurzame en grensoverschrijdende verbondenheid, zijn de expliciete uitspraken en expressies die hoorbaar waren in de bijeenkomsten. In Amersfoort werd door de verschillende sprekers opgeroepen tot het vasthouden van de ervaren verbondenheid. Dit gebeurde expliciet in de voorbeden en in de uitzending voor de zegen. Er werd ook dankbaarheid uitgesproken rond de ervaring van de verbondenheid. Een aspect dat raakt aan Pulcini's *giving attitude*: de ervaring iets verschuldigd te zijn aan de ander. In het uitspreken van dankbaarheid kan immers beluisterd worden dat het niet zo vanzelfsprekend is, dat dit hier ervaren wordt. Een aspect dat ook de luchthavenpastores Timmermans en van Nie benoemden in het gesprek met hen. Zij stelden dat daarin zichtbaar wordt wat de ander ontbeert.

Grensoverschrijdende verbondenheid werd tevens aangereikt in voorbeden en de uitzending voor de zegen. Er werd gewezen op alle slachtoffers van deze ramp, en er werd opgeroepen verbonden te zijn en blijven met ieder die we ontmoeten, die in nood verkeert. In het lied van Oosterhuis, *Wij die met eigen ogen*, is een impliciete oproep naar duurzame verbondenheid met elkaar: het confronteert ons met het ontbreken daaraan, en roept ons op ons te herinneren wat onze opdracht is op aarde.

In Hilversum werd er in de toespraken eveneens aan de ervaring van verbondenheid gerefereerd en werd de hoop en de verwachting uitgesproken dat deze vastgehouden zou worden. De pastoor en de burgemeester deden dit, maar ook nabestaanden. De focus daarbij lag op verbondenheid binnen de gemeenschap in Hilversum, rond de slachtoffers uit deze plaats. Er waren weinig of geen expliciete referenties aan een grensoverschrijdende verbondenheid, buiten die van de nabestaande die opriep om naar de mensen in Oekraïne om te zien. De burgers die daar in de eerste dagen deden wat ze konden rond het bergen van lichamen, zo schetste hij, verdienen respect.

In de RAI werd de ervaring van verbondenheid en de hoop en heilzaamheid van het vasthouden daarvan, eveneens benadrukt. Hier waren, in vergelijking met de andere bijeenkomsten meer elementen die bijdragen aan de verbeelding van de ander die wat verder van ons weg lijkt te staan. Als in Amersfoort werden hier alle slachtoffers herdacht, zij het hier explicieter: hun namen klonken, hun foto's waren te zien op de schermen en hun nabestaanden en de vertegenwoordigers van de landen waar zij vandaan kwamen, waren aanwezig. Premier Rutte noemde in zijn toespraak de naam en leeftijd van een van de Maleisische slachtoffers, gelijk met een Nederlands slachtoffer en bij het noemen van alle namen werd de Maleisische *crew* als eerste genoemd.

-Reflectie op de bevindingen:

In het pogen te benoemen, waar in de bestudeerde bijeenkomsten er sprake was van elementen die duurzame en grensoverschrijdende onderlinge verbondenheid stimuleren, werd inzichtelijk dat dit aspect niet primair het doel van deze bijeenkomsten lijkt. Daarin staat de articulatie centraal van wat nú speelt, wat nú ervaren wordt, en hoe daar betekenis aan te geven. Verbondenheid werd zeker benadrukt, maar dan vooral die verbondenheid die

gevoeld mag en kan blijven met de slachtoffers. Én, expliciet in bijeenkomst in Amersfoort, met de Ene. Impliciet werd deze laatste verbondenheid overigens benoemd in de religieuze liederen die klonken in Hilversum en in de RAI.

Toch zijn er binnen de bijeenkomsten elementen aan te wijzen die de potentie hebben om de onderlinge verbondenheid vast te houden en te vergroten. Die zijn hierboven belicht. Er is wel verschil. De bijeenkomst in Hilversum bijvoorbeeld, belichtte vrijwel uitsluitend de slachtoffers in Hilversum. Er waren weinig of geen referenties aan de andere slachtoffers. In Amersfoort was dit er wel, zij het, dat dit niet expliciet werd gemaakt. Wat hier opviel, is, dat er geen referenties waren aan hen die in een andere geloofstraditie staan, een andere levensbeschouwelijke oriëntatie hebben. Juist omdat de bijeenkomst sterk vanuit de christelijke traditie is ingevuld en van daaruit oproept tot een verbondenheid met ieder die we ontmoeten, zou het wellicht goed geweest zijn om *ieder* juist ook vanuit interreligieus perspectief te benaderen. Het zou, naar mijn mening, hier bijdragen aan het bieden van een ervaring van verbondenheid voor niet-christelijke betrokkenen op de ramp, aanwezigen en kijkers, maar ook aan de verbeelding van die ander, die gepresenteerd wordt in de oproep die klonk.

In de RAI werden alle slachtoffers expliciet genoemd en belicht. Het nationale karakter van de bijeenkomst maakte wel dat veel sprekers en muzikale bijdragen een sterk nationaal en westerse *outlook* hadden. Dat doet de vraag rijzen in hoeverre de niet-Nederlandse en Nederlandse niet-westerse aanwezigen en kijkers, die zich onderdeel voelden van deze contrastervaring, daadwerkelijke verbondenheid konden ervaren in de bijeenkomst en deze vervolgens kunnen vasthouden en verbreden.

4.5 Op welke wijze werd er binnen remonstrantse geloofsgemeenschappen (rituele) aandacht gegeven aan de MH17-ramp?

Het beperkte materiaal dat voorhanden is, laat zien dat op verschillende wijzen aandacht werd gegeven aan de MH17-ramp binnen de remonstrantse geloofsgemeenschappen. In woorden en in ritueel handelen werd hier expressie gegeven aan de confrontatie met het gebeurde en werd er oriëntatie en perspectief aangereikt. Daarnaast werd, in het licht van de Bijbel, het gebeurde in dialoog gebracht met andere actuele processen in de samenleving en wereld en werd het appèl dat in die dialoog oplicht, uitgewerkt. Hieronder volgt een weergave van hetgeen in de bestudering zichtbaar is geworden:

-In woorden

De vieringen en de column boden de ruimte om woorden te geven aan de confrontatie met het gebeurde. Gevoelens van ongeloof, van verstilling en onmacht kregen expressie. Daarnaast werd ook beklemming, boosheid en verdriet benoemd. Een ervaren van verbondenheid werd gearticuleerd. Niet alleen gaf de voorganger daarmee woorden aan hetgeen zij of hij had beluisterd en gezien bij anderen, ook de eigen gevoelens werden met de geloofsgemeenschap gedeeld.

Daarnaast boden de woorden in de gebeden en de liederen in de vieringen (Tussentijds 81:1 en LB 730:1) ruimte tot expressie van de confrontatie met lijden en sterven. Deze gebeden en liederen brachten ook een perspectief in: ze verhaalden over het verlangen dat de namen van hen die waren omgekomen bekend mogen zijn bij de Ene. Daarnaast werd er gevraagd

naar de ervaring van verbondenheid met de Ene: voor de slachtoffers, en voor de geloofsgemeenschap. Oriëntatie en perspectief waren ook hoorbaar in Psalm 146, die in een van de vieringen werd gelezen: het niet kunnen vallen uit de handen van God. De overweging in Hilversum bracht de ramp, en dan vooral de aanleiding daartoe, in verband met de schaduwzijde van ons mens-zijn: ons zelfbehoud, eigenbelang en onverschilligheid naar de ander. De Bijbel laat zien dat de Ene juist omziet naar zij die worden uitgesloten, die slachtoffer zijn van een dergelijke attitude in het leven, zo werd hier aangedragen. In het aansluitende gebed dat volgde, werd de Ene gevraagd om ons te bevragen en vermanen rond die attitude.

Er klonk hoop en verlangen door in verschillende bijdragen: er was een gedicht over het, weliswaar moeizame, verstaan van de zachte stem van de vrede en Mandela's woorden werden aangehaald: over de goedheid van de mens die als een vlam is en wel verborgen kan zijn, maar niet gedooft kan worden.

-In handelen

Naast de rituele expressies die binnen een viering regulier zijn, werd er in het herdenkingsmoment opgestaan en volgde er stilte. In een van de vieringen werden er ook kaarsen aangestoken: voor ieder slachtoffer uit de stad was er een kaars en één kaars werd ontstoken voor alle andere slachtoffers van de ramp.

-Reflectie op de bevindingen:

Het materiaal is natuurlijk beperkt, maar hier wordt zichtbaar hoe de geloofsgemeenschap ruimte bood om uitdrukking te geven aan de betrokkenheid op de ramp. Er was ruimte voor het uitspreken van emoties en hier werd verbondenheid met slachtoffers, elkaar en de Ene gezocht, benoemd en vormgegeven. Ook het gebrek aan een gevoel van verbondenheid en het verlangen daarnaar werd geuit. Daarnaast werd er oriëntatie en perspectief aangereikt in het gesprek dat hier werd geïnitieerd tussen de geloofstraditie en de actualiteit. Er was zo sprake van een *verschijnen* aan elkaar, zoals Arendt dat benoemd. Een verschijnen waarin de voorganger volop deelnam: zij of hij deelde de eigen gevoelens, naast het verwoorden van hetgeen gezien en beluisterd was in de gemeenschap en daarbuiten. Daarmee werd goed zichtbaar hoe zij of hij zélf onderdeel is in de collectieve contrastervaring. Een zichtbaarheid waarin voor de geloofsgemeenschap momenten van herkenning en identificatie werden gecreëerd ten aanzien van de ervaring van kwetsbaarheid.

De bevindingen passen goed bij hetgeen de luthhavenpastores aandroegen in het gesprek: de geloofsgemeenschap, als rituele plaats, waar telkens opnieuw, in woorden en handelen her-dacht én gevierd wordt wat mensen raakt en waar zij kunnen ervaren gezien en gehoord te worden in deze bewogenheid, door elkaar en door de Ene. Een bewogenheid die zich kan uitstrekken naar andere rampen en noden, die soms zo ongezien blijven. Hier kunnen zij geadresseerd worden en in gesprek gebracht met levensbeschouwelijke bronnen.

Nu hierboven de verschillende deelvragen zijn uitgewerkt die bij deze eindschrijftie geformuleerd zijn, is het moment daar om uitkomsten te bundelen en de centrale onderzoeksvraag te beantwoorden.

4.6 Op welke wijze boden de publieke herdenkingsbijeenkomsten rond de MH17-ramp ruimte voor de articulatie van de ervaring van contrast en welke elementen binnen deze bijeenkomsten speelden in op het ervaren van onderlinge verbondenheid in de Nederlandse samenleving?

De bestudeerde literatuur en het empirische onderzoek bij de MH17-ramp laten zien, dat in het collectief ervaren van een schokkende gebeurtenis er een verlangen naar articulatie en samenkomen ontstaat. In dit samenkomen kan er, in woorden en handelen, expressie gegeven worden aan de ervaring van contrast en in die expressie duiding, oriëntatie en perspectief gezocht en gevonden worden.

Bij de MH17-ramp boden spontane en geregisseerde momenten publieke ruimte voor dit verlangen tot samenkomen en de articulatie van gevoelens rond deze schokkende gebeurtenis. In deze scriptie is het spontane monument dat bij vertrekhal 3 ontstond, kort na de ramp, belicht. Een publieke plek was het; iedereen kon hier komen. En dat gebeurde ook; heel veel mensen kwamen hier langs om het verlangen *iets* te doen, als antwoord op hetgeen gevoeld werd, vorm te geven. De vrijwilligers van het luchthavenpastoraat benoemden deze gevoelens: verdriet, gemis, verbijstering, boosheid... Het niet alleen willen zijn met deze gevoelens, maakte, onder andere, dat mensen hier naar toe kwamen. De luchthaven zag er op toe dat er voldoende ruimte was voor dit groeiende monument en voor hetgeen hier rondom gebeurde: naast het delen van emoties met elkaar waren er hier rituelen. Er werden bloemen, briefjes en knuffels neergelegd. Kaarsjes werden gebrand en er werd (samen) stil gestaan bij de het monument. Het condoleanceregister werd getekend. Op de immense luchthaven ontstond als het ware een tijdelijke fysieke en apart gezette, rituele ruimte, voor ieder.

De geregisseerde herdenkingsbijeenkomsten die na de ramp volgden, boden eveneens een dergelijke ruimte. De drie bijeenkomsten die in deze scriptie centraal staan, werden uitgezonden op regionale en nationale televisie en waren daarmee publiek toegankelijk. De bijeenkomsten, zo werd duidelijk vanuit de literatuur, zijn onderdeel in het vaste rituele rouwrepertoire bij rampen en als zodanig een ritueel op zich. In dit ritueel wordt de ruimte geboden om te articuleren dat wat mensen ervaren in de schokkende gebeurtenis en wordt er gezocht naar duiding en zin, naar oriëntatie en perspectief. Op verschillende manieren gebeurde dit bij de bestudeerde bijeenkomsten: middels toespraken, poëzie, muziek en lied én specifieke rituele expressies. Deze diversiteit aan vormen maakte de articulatie breed toegankelijk. De rituelen boden gestileerde vormen en inhoud voor de articulatie van de ervaring van contrast. Naast de ordening in het narratief van deze ervaring, faciliteerden ze de toe-eigening van de gevoelens die oplichtten in de ervaring en reikten ze vergezichten aan. In deze rituele handelingen kon verbinding ervaren worden, verbinding met datgene wat zo prominent afwezig was bij deze bijeenkomst: zij of hij die nu gemist werd. Die afwezigheid werd door de rituelen present gesteld en keerde deze daarmee als het ware om in een *áán*wezig zijn.

Daarnaast speelden de rituelen in op het ervaren van verbondenheid van aanwezigen en kijkers onderling. Samen (in de zaal, of thuis) nam men deel aan het ritueel. Daarmee fungeerde deze als een *metaforische* reisleader, die in dit onbekende landschap de groep bijeenhield, een weg baande en de contouren schetste van een mogelijke bestemming. In dat laatste werd nog een verbindende kracht van het ritueel aangeboord: het bracht

(opnieuw) de mogelijkheid tot het ervaren van verbinding met bronnen van zingeving, met het transcendente.

Datgene wat in de bijeenkomsten vorm kreeg, heeft sterk verwantschap met het voeren van een dialoog. Een dialoog met elkaar als betrokkenen (publiek en kijkers), met de slachtoffers en, zo zagen we in Amersfoort expliciet, met de Ene. Een dialoog die deed oplichten dat wat er wezenlijk toe doet voor de deelnemers. Een dialoog die de kwetsbaarheid van hen zichtbaar en hoorbaar maakte, die beeldend duidelijk maakt wat ervaren werd. Hier werd, om met Hannah Arendt te spreken, verschenen aan elkaar, in woorden en handelen. In die verschijning kon herkenning en identificatie plaatsvinden. Herkenning en identificatie die vervolgens een ervaren van verbinding kon bewerkstelligen. Datgene wat werd getoond, beluisterd en gevoeld, kon een bewustwording op gang brengen van een gedeelde kwetsbaarheid tussen mensen. Een dergelijke bewustwording, zo betoogde Elena Pulcini, kan opmaat zijn voor het ervaren van wederkerigheid en relationaliteit in de verhoudingen van mensen. Een gevoeligheid kan zich daaruit ontwikkelen; een gevoeligheid voor de stem en het gezicht van die ander, die ver weg lijkt.

4.7 Aanbevelingen en kritische noties bij het onderzoek

Op grond van het bestudeerde zou ik graag de volgende aanbevelingen willen doen. Als belangrijke rituele en publieke articulatie van de collectieve contrastervaring, en, zo betoog ik hierboven, als instrument in het kunnen gaan ervaren van verbondenheid met de (nog onbekende) ander, zou de herdenkingsbijeenkomst een optimaal inclusief karakter moeten dragen. Vanzelfsprekend is daarbij van belang de doelgroep en de ervaring centraal te houden. Echter de toegankelijkheid om zich samenlevingsbreed te herkennen in de articulatie, behoeft aandacht. De verschillende (rituele) bijdragen die in de bijeenkomst voor ogen zijn kunnen op hun aanspreekbaarheid worden gewogen. Bereiken zij de verschillende generaties, de verschillende levensbeschouwingen en culturen, die zich onderdeel voelen van deze ervaring?

Het theoretisch en empirisch onderzoek liet zien dat de collectieve contrastervaring een verlangen tot samenkomen voortbrengt. Een samenkomen waarin expressie gegeven kan worden aan hetgeen men voelt en mee-voelt in het schokkende, én waar men, samen, duiding wil zoeken. Aan dit verlangen kan op verschillende manieren worden tegemoetgekomen. In herdenkingsbijeenkomsten, zoals hier besproken, kan dit, maar ook binnen en rondom de lokale geloofsgemeenschap. Bijvoorbeeld door het openstellen van de ruimte waar men samenkomt, en door het (mede) initiëren van bijeenkomsten en momenten waarin er plaats is voor het samen delen van de ervaring. Daarnaast vallen twee andere dynamieken van de contrastervaring op, die in de aandacht voor het grote en overweldigende van de collectieve contrastervaring naar de achtergrond kunnen raken en wenselijk aandacht behoeven: het oplichten van de (individuele) eerdere ervaringen van rouw en verlies én de verlegenheid met het eigen geluk. Rond beiden kan men in gesprek zijn met elkaar. De geloofsgemeenschap kan daar de ruimte toe bieden, voor hen die reeds deel uitmaken van de gemeenschap en voor hen daarbuiten.

Vooraf werd het onderzoek in deze scriptie benoemd als *verkennend*: een toevoeging die meteen de onvolledigheden en beperkingen ervan blootlegt. Er is geproefd aan dit

onderwerp en met behulp van een kleine selectie aan literatuur zijn de empirische gegevens (wederom klein van scope) geïnterpreteerd. Het onderzoek mag om die reden gezien worden als een inleidend schrijven in deze materie rond herdenken en schokkende gebeurtenissen. Een inleiding die beoogt reflectie op gang te brengen naar de bredere uitstraling en uitwerking van dit herdenken en de lezer doet afvragen hoe zij of hij invulling zou willen geven aan een samenzijn rond collectieve ervaringen van kwetsbaarheid en verlies. Wat nu niet of nauwelijks aan bod kwam is de beleving van de aanwezigen en kijkers rond de bestudeerde bijeenkomsten. Enerzijds had dit met de omvang van deze scriptie te maken, anderzijds is de gebeurtenis die hier centraal staat, niet heel recentelijk. In hoeverre de belevingen nog heel helder zijn, is wat ongewis. Het ontbreken van deze gegevens maakt nu, dat de eigen subjectiviteit en normativiteit in de weg kan staan, en staat, in het doen van gewogen uitspraken over hetgeen geobserveerd is. Jammer was, dat vanuit de bijeenkomst in de RAI er niemand bereid gevonden kon worden tot een gesprek: dat had gelegenheid geboden de eigen observaties te toetsen.

In de gebruikte literatuur nam het werk van de ritueelonderzoekers van de Universiteit van Tilburg een belangrijke rol in. Door hen werd aangegeven dat er nog weinig onderzoek voorhanden is rond rituelen bij rampen in de Nederlandse context. Om die reden benoemen zij hun eigen onderzoek *verkennend* in een aandachtsveld dat duidelijk in ontwikkeling is.

In een vervolgonderzoek zou ik graag de aangedragen materie verdiepend willen bestuderen. Daarbij zou ik aandacht willen hebben voor belevingsaspecten rond de rituelen die hier genoemd zijn en voor de rol van de media in de verbeelding rond rampen en ramprituelen. Daarnaast zou ik willen onderzoeken in hoeverre nabestaanden de collectieve aandacht en expressies ervaren. Ook rees de vraag, hoe zij, die niet collectief expressie kunnen of willen geven aan een schokkende gebeurtenis die ook hen treft, verbondenheid ervaren. In het bijzonder denk ik hierbij ook aan culturele verschillen in het expressie geven aan gevoelens van rouw en verlies. Mijn interesse gaat ook uit naar de wijze waarop jongeren vorm geven aan herdenken. Zij maakten deel uit van de bijeenkomsten die bestudeerd zijn, maar hadden ook hun eigen momenten van herdenken. Hoe zien deze eruit?

Tenslotte zou ik graag breder willen kijken naar de rol van lokale geloofsgemeenschappen in het herdenken van schokkende gebeurtenissen en naar de beleving van voorgangers die, enerzijds, zelf onderdeel zijn van de collectieve ervaring en, anderzijds, daarbij anderen hierin bijstaan. Hoe gaan zij daarmee om?

Nawoord

Nu de vragen (voorlopig) beantwoord zijn, de beperkingen van dit onderzoek zijn belicht en er, van achter het bureau, aanbevelingen zijn aangedragen, past het te reflecteren op de eigen levensbeschouwelijke beleving in de aangedragen materie.

Reeds in het eerste hoofdstuk gaf ik aan dat ik getroffen was door de uiteenzetting van Judith Butler ten aanzien van het gelaat van de ander. De ander die zo vaak onzichtbaar

blijft, niet wordt uitgelicht in media, niet wordt gezien en verstaan. Haar oproep om naar deze ander om te zien, bracht ik in verband met de Remonstrantse geloofsbelijdenis. Het gelaat van de Ander dat ons confronteert, oproept om te zien en te verstaan. Ons maant aarzelingen opzij te zetten en ons bewust te worden van blinde vlekken en vooroordelen. Ons aanzet een onverschilligheid om te zetten in nieuwsgierigheid naar de ander. Dan ontdekken we dat die kwetsbaarheid, die zo inherent is aan ons mens-zijn, een universaliteit kent die onze verschillen te boven gaat. Een ontdekking die de sleutel is in engagement, zo werd in deze scriptie aangedragen. Daarin licht *iets* op dat ons brengt bij datgene wat ons ten diepste raakt en in beweging kan zetten, ja, een appèl op ons doet.

Eerder in deze scriptie werd dit *iets* door de theologen Tillich en Schillebeeckx respectievelijk als *ultimate concern*, en *de manifestatie van Onnoembare*, van *het geloofsfundament* benoemd. Voor mij raken deze omschrijvingen sterk aan het gedachtegoed van twee theologen die mij zeer aanspreken: Abraham Joshua Heschel (1907-1972) en Thomas Halík (1948). Beiden spreken over het geraakt worden vanuit een ervaren van verwondering en kwetsbaarheid. Bij Heschel begint daar het doorgronden van de betekenis van ons *zijn*, namelijk het gehoor geven aan het appèl dat klinkt van de Ene om naar de ander om te zien. Wij hebben God nodig, maar God vraagt evenzeer aan ons instrument te zijn in Zijn heilsplan, zo schetst Heschel. In dit engagement, in de verbinding die wij aangaan met de ander, worden wij Hem gewaar. Hij werkt dit uit in zijn begrip *divine concern*, een begrip dat hijzelf telkens weer handen en (letterlijk!) voeten gaf: van hem zijn de woorden "*I was praying with my legs*", die klonken na zijn deelname aan de mars voor burgerrechten in Selma (VS), samen met dr. Martin Luther King in 1965.

Thomas Halík laat in zijn werk zien hoe de ontmoeting met de Ene zo tastbaar en voelbaar is wanneer wij de wonden van de ander willen en durven zien. In ons omzien naar die wonden kan en mag iets radicaals nieuws aanvangen. Halík spreekt over een *resurrectio continua*: overal waar wij naar elkaar omzien, daar vindt de wederkomst van Christus plaats. Beide theologen raken aan datgene wat, voor mij, oplicht in dit schrijven en in mijn keuze voor het werk dat ik mag doen, in het ziekenhuis, in de kerk en op de luchthaven. Mensen ontmoeten, hen bijstaan op die momenten die bijzonder zijn. Soms vanwege iets prachtigs en wonderlijks dat hen toevalt, vaker om het donkere, het tragische dat zij ervaren. Dán de verbinding zoeken, met elkaar en met datgene, wat voor die ander er wezenlijk toe doet in het leven: haar of zijn levensbeschouwelijke bronnen. Om van daaruit verder te kunnen gaan.

Binnen en vanuit de remonstrantse geloofsgemeenschap voel ik mij gevoed om daar in te mogen bijdragen en hoop ik anderen te kunnen en mogen inspireren. Om met elkaar, vanuit het gevoel dat de Ene een verbinding met ons is aangegaan vanaf ons prilste begin, er een appèl klinkt om uit te reiken naar de ander, dichtbij en verder weg, in deze wereld. Een wereld die zich zo vol van contrasten presenteert, onsverontrust, uitdaagt en nodigt om daarin, in dialoog met de ander, onze antwoorden te formuleren op die vraag die Hannah Arendt opwerpt: "*Wie ben je?*"

BRONMATERIAAL: LITERATUUR EN BEELDEN

Boeken:

Christa Anbeek, *Voor Joseph en zijn broer, van overleven naar spelen en andere zaken van ultiem belang*, Utrecht: Uitgeverij Ten Have, 2018.

Hannah Arendt, *De menselijke conditie*, Amsterdam: Boom uitgevers, 2017.

Marcel Barnard & Paul Post (red.), *Ritueel bestek, antropologische kernwoorden van de liturgie*, Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 2001.

Marinus van den Berg, *Tijd om te troosten*, Utrecht: Uitgeverij Ten Have, 2014.

Mijnke Bosman, Johan Goud en Marius van Leeuwen (red.), *Een weg van vrijheid, reflecties bij de nieuwe remonstrantse belijdenis*, Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 2007.

Judith Butler, *Precarious Life, the powers of mourning and violence*, London: Verso, 2004.

Sigrid Coenradi & Koen Holtzapffel (red.), *Spelen met grenzen, over contrastervaringen*, Utrecht: KokBoekencentrum Uitgevers, 2018.

Michel Dückers & Magda Rooze (red.), *Handreiking Rampen Spirit, zorg voor de geest*, Diemen: Impact, partner in Arq, landelijk kennis & adviescentrum voor psychosociale zorg na rampen, 2011.

Ronald Grimes, *Deeply into the bone, re-inventing rites of passage*, Berkeley: University of California Press, 2000.

Tomás Halík, *Raak de wonden aan, over niet zien en toch geloven*, Zoetermeer: KokBoekencentrum Uitgevers, 2018.

Abraham Joshua Heschel, *Man is not Alone, a philosophy of religion*, New York: Farrar, Straus & Giroux, 1979.

Corja Menken-Bekius, *Rituelen in het individuele pastoraat, een praktisch-theologisch onderzoek*, Kampen: Uitgeverij Kok, 1998.

Paul Post, Albertina Nugteren, Hessel Zondag, *Rituelen na rampen, verkenning van een opkomend repertoire*, Kampen, Uitgeverij Gooi en Sticht, 2002.

Edward Schillebeeckx, *Mensen als verhaal van God*, Baarn: Uitgeverij Nelissen, 1989.

Dirk de Schutter & Remi Peeters, *Hannah Arendt, politiek denker*, Zoetermeer, Uitgeverij Klement, 2016.

Eric Venbrux, Meike Hessels en Sophie Bolt (red.), *Rituele creativiteit: actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland*, Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 2008.

Artikelen:

Christa Anbeek, 'World-viewing Dialogues on Precarious life: The Urgency of a New Existential, Spiritual, and Ethical Language in the Search for Meaning in Vulnerable life', *Essays in the Philosophy of Humanism*, 25.2, (2017), p. 171-186.

Christa Anbeek, 'Kwetsbaarheid als bron van geloof, hoop en liefde. Ontwikkeling van een dialoogspeel', *Tijdschrift voor Geestelijke Verzorging*, jaargang 21, nr. 91, (2018), p.12-21.

Kenneth J. Doka, 'What makes a tragedy public?', Marcia Lattanzi-Licht & Kenneth J. Doka (red.), *Coping with public tragedy*, Washington DC: Hospice Foundation of America, 2003, p. 3-13.

Clifford Geertz, 'Religion as a cultural system', in Clifford Geertz, *The interpretation of cultures: selected essays*, Verenigde Staten: Fontana Press, (1993), p. 87-125.

Elena Pulcini, 'Rethinking community in the global age', *IRIS, European Journal of Philosophy and Public Debate*, ISSN 2036-3257, II (2010), p. 87-101.

Elena Pulcini, 'What emotions motivate care?', *Emotion Review*, Vol. 9, No. 1, (2017), p. 19-49.

John. A. Updegraff, Roxane Cohen Silver & E. Alison Holman, 'Searching and finding meaning in collective trauma: Results from a national longitudinal study of the 9/11 terrorist attacks', *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 95:3, (2008), p. 709-722.

Eric Venbrux, Janneke Peelen & Marga Altena, 'Going Dutch: Individualisation, secularisation and changing death rites', *Mortality*, 14:2, (2009), p. 97-101.

Geraadpleegde beelden en artikelen via televisie en internet:

Marinus van den Berg in *Hollandse Zaken: Tussen trauma en troost*, uitgezonden door omroep MAX op 23 juli 2014, te zien op www.npostart.nl, geraadpleegd op 30 mei 2019.

Judith Butler in de documentaire *Sign of the Times*, aflevering *Ongelijkheid*, uitgezonden door de EO op 20 augustus 2018, te zien op www.npostart.nl, geraadpleegd op 30 mei 2019.

IACAC conferentie 2014 Amsterdam, via www.youtube.com, zoekterm: Reflections on the MH 17 disaster respons, geraadpleegd op 30 mei 2019.

Herdenkingsbijeenkomst in de St. Joriskerk in Amersfoort uitgezonden door EO; IKON; RKK; ZvK en KRO-NCRV op 23 juli 2014, te zien op www.npostart.nl, zoekterm: Verbonden in verdriet: een uur van bezinning en gebed, geraadpleegd op 30 mei 2019.

Herdenkingsbijeenkomst in de St. Vituskerk in Hilversum, uitgezonden op 17 augustus 2014 door RTV Noord-Holland, te zien op www.youtube.com, zoekterm: Herdenking vlucht MH17, geraadpleegd op 30 mei 2019.

Herdenkingsbijeenkomst in de RAI, uitgezonden op 10 november door NOS, gedeeltelijk te zien op www.youtube.com, zoekterm: Nationale Herdenking MH17. Hier zijn een aantal onderdelen te zien. Geraadpleegd op 30 mei 2019. Tot februari 2019 was de gehele uitzending terug te zien.

Frans Timmermans' toespraak in de Verenigde Naties op 21 juli 2014, te zien op www.youtube.com, zoekterm: frans Timmermans mh17, geraadpleegd op 30 mei 2019.

Daan Westerink over collectief rouwen, uitzending van 21 juli 2014 bij omroep Gelderland, te zien op www.youtube.com, zoekterm: Waarom is samen rouwen belangrijk?, geraadpleegd op 30 mei 2019.

Daan Westerink in 'Samen rouwen is moeilijk', artikel van Stephan Bol & Hilbert Meijer, Nederlands Dagblad, 19 juli 2014, te lezen via www.nd.nl, geraadpleegd 30 mei 2019.

Daan Westerink in 'R.I.P. lieve meid', artikel van Anne Vegterlo, nrc.nl, 26 juli 2014, te lezen via www.nrc.nl, geraadpleegd 30 mei 2019.

Daan Westerink in interview getiteld 'De kunst van verwerking en de functie van collectief rouwen' op 5 oktober 2014, te lezen op de blog van Eefje van den Akker: www.google.com, zoekterm 'Eefje van den Akker, de dag die alles veranderde', geraadpleegd 30 mei 2019.

Luchthavenpastoraat Schiphol, via www.luchthavenpastoraat.nl, geraadpleegd op 30 mei 2019.

AdRem, nummer juli/augustus 2018, via www.remonstranten.nl, geraadpleegd op 30 mei 2019.